

הומור מקברי בשיר אָפּוֹדִי ג מאת הוראטיוס רחל בירנבאום

מבוא

בחמשת טורי הפתיח של שיר אָפּוֹדִי ג¹ מוצהר בסגנון משפטי, המזכיר את לשון החוקים (ובדיעבד יתברר שהוא פרודיה),² כי העונש הצפוי לכל מי שירצח את אביו הזקן בשבירת ה־guttur שיתורגם a priori במילה "מפרקת")³ יהא אכילת שום, שהרי השום, המזיק יותר מרעל הרוש, יצרוב את בני מעיו של רוצח האב כשם שהוא צורב עכשיו את בני מעיו של הוראטיוס:

* במהלך מלאכת התרגום של השירים האָפּוֹדִיים, הנעשית עתה בידי פרופ' דוד וייסרט ובידי והעתידים לצאת לאור בהוצאת מוסד ביאליק, ניעורה תהייה מסוימת באשר למשמעו המדויק של הביטוי guttur fregerit בשיר אָפּוֹדִי ג ובאשר לדרך ההולמת לתרגמו. תרגום השיר כולו, ששמונה מטוריו מובאים להלן (ובכללם תרגום הביטוי הזה), הוא פרי עבודתנו המשותפת, אך בירור מקיף יותר של משמעי הלואי של הביטוי, שבחלקם הגדול אינם נזכרים בפירושים אלא מלוקטים ממגוון מקורות ומן הספרות המשנית, התגבש לכדי המאמר הבא, והוא מוקדש בזה בהוקרה רבה לידידי ועמיתי דוד וייסרט בהגיעו לגבורות.

¹ התאריכים שיוזכרו להלן מתייחסים לשנים לפסה"ג, אלא אם יצוין אחרת. לפירוש השיר ולניתוחו ראו בעיקר: L.C. Watson, *A Commentary on Horace's Epodes* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 125–144; idem, "Two Problems in Horace's Epode 3", *Philologus* 127 (1983), 81–86; D. Mankin, *Horace: Epodes* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 88–99; R.W. Carrubba, *The Epodes of Horace: A Study in Poetic Arrangement* (The Hague: Mouton, 1969), 64–70; A. Kiessling & R. Heinze, *Q. Horatius Flaccus: Oden und Epoden* (Berlin: Weidmann, 1958), 498–500

² ל־si quis futurum exactum האופייניים ללשון החוקים השוו למשל: Marcianus, *Dig.* 48, 9, 1: "Lege Pompeia de parricidiis cavetur ut, si quis patrem... occiderit ut poena ea teneatur, quae est legis Corneliae de sicariis" Watson, *Commentary* השוו: J. Moseley, (above, n. 1), 131. על בקיאותו של הוראטיוס בחוק ובמשפט הרומי ראו: "Did Horace Study Law?", *TAPhA* 66 (1935), xxix; Carrubba, *Epodes* (above, n. 1), 66, n. 94

³ על "מפרקת" ראו להלן, עמ' 170–171.

- parentis olim si quis impia manu
 senile guttur fregerit
 edit cicutis alium nocentius
 o dura messorum ilia!
 5 quid hoc veneni saevit in praecordiis?

רק בן בליעל ששבר ביד זדונית
 מפרקת מולידו השב
 יאכל כענש שום מזיק יותר מרוש!
 הו חסן בטן האפר!
 5 הן מה הרעל הגועש בתוך קרבי?

על-פי סיומו של השיר סביר להניח שהשיר, המופנה לפטרונו מייקנאס (Maecenas, טו' 20), חובר כתגובה מבודחת על מנה גדושה של שום שאכל על שולחנו. גיחוכו של העונש נובע מהסנקציות החמורות שהיו מוטלות בפועל מקדמת דנא על רצח אב (pater familias), שהוא בעל מרות משפטית (patria potestas) מוחלטת על בני משפחתו. העונש שהיה צפוי למלקה אביו היה הפיכתו ל-homo sacer, דהיינו לארור ומוקצה מחמת המיאוס, והקדשתו, הוא יחד עם משפחתו ורכושו, לאחד האלים – זאת על-פי אחד מחוקי ה-leges regiae שמקורו ב-sacratae leges, ובמידת קל וחומר, כך אפשר להניח, לעומת רוצח אביו.⁴ למרות מיעוט הידיעות בדבר משמעותו המעשית של החוק ולמרות מגוון הפרשנויות, הן עתיקות הן בנות ימינו, דומה שאפשר להסכים עם ההנחה שמשמעותו הייתה כי דמו של רוצח האב ודם בני משפחתו יותרו (כבעלי חיים

⁴ ראו: Fest. 232 L: "si parentem puer verberit, ast olle plorasset paren(s), puer divis parentum sacer esto". על sacratae leges ראו: idem, 318 L. לטיעון של קל וחומר ראו: D. Cloud, "Parricidium: From the Lex Numae to the Lex Pompeia de Parricidiis", SZ 88 (1971), 29. על התיעוב שחשו הרומאים כלפי מי שנאשם ב-impietas erga parentes ראו: Watson, *Commentary* (above, n. 1), 131; Suet. *Rhet.* 6. בהורים, למשל בחניקה או בהכאה, השוו: Ar. V. 1039; Cic. *Fam.* 9, 22, 4; Vat. 4, 11.

המוקדשים לאל ומוקרבים לו), רוצחיהם יהיו פטורים מעונש, ורכושו יוחרם.⁵ אלא שבעקבות תהליך של חילון בתקופת הרפובליקה הפך ה־sacer homo ל־aqua et igni interdictus, "משולל אש ומים", דהיינו נאסר עליו לשהות בשטח שיפוט רומי, ועל כן הפך בעליל לגולה מרצון, אשר גזר דין מוות תלוי ועומד נגדו אם ישוב. גלות כזאת הייתה כרוכה באבדן האזרחות ובהפקעת הרכוש (או חלקו). רק לאחר שהצליח להימלט הוצא צו שאסר על אזרחים רומיים להושיט לו סיוע.⁶ את הנוהג aquae et ignis interdictio עיגן סולא בשנת 81 בחוק הקרוי על שמו: *lex Cornelia de sicariis et veneficis*. סביר להניח שכבר בחוק הזה, אך קרוב לוודאי בחוק שחוקק גנייאוס פומפיוס בשנת 55 (או 52), *lex Pompeia de parricidiis*, נקבע עונש מפורש (poena legis) בגין רצח שארים (parricidium), הלוא הוא עונש מוות ההטבעה ב"שֶׁק" (culleus).⁷ לנעימתו ההומוריסטית של השיר תורמים יסודות נוספים. הראשון הוא יסוד ההפתעה: הקורא הרומי היה ודאי מופתע שנוסף על אי־הזכרת עונש "השֶׁק" הצפוי גם לא הזכרה שום פעולת נקם, כגון הנקמה הפרימיטיבית של "עין תחת עין" (talio), שמשמעה כאן שבירת המפרקת, והיא הייתה מן הסתם התגובה הספונטנית הטבעית למקרא הפשע הנורא. הרי סוג זה של נקם רווח עדיין בימיו של הוראטיוס, כפי שאפשר להסיק מן הספרות והכתובות של שלהי תקופת הרפובליקה ושל תקופת הקיסרות.⁸ הקורא היה מופתע מן הסתם גם מן

⁵ ראו: Fest. 424 L. לדין במונחים sacer ו־sacratio ולמגוון הדעות בדבר משמעותם בפועל ראו: H. Bennett, "Sacer Esto", *TAPhA* 61 (1930), 5–18; cf. J.L. Strachan-Davidson, *Problems of the Roman Criminal Law* (2 vols.; Oxford: Clarendon, 1912), 1:9–11

⁶ להמרת sacratio ב־aqua et ignis interdictio ראו: Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1899; repr. Graz, 1955), 971–980; R.A. Bauman, *Crime and Punishment in Ancient Rome* (London: Routledge, 1996), 26–27; Strachan-Davidson, *Problems* (above, n. 5), 2:31–47, 160–164; Bennett, "Sacer Esto" (above, n. 5), 12. Cf. Cic. *Rosc. Am.* 6: "damnatio et eiectio"

⁷ על החוקים *lex Cornelia de sicariis et veneficis* ו־*lex Pompeia de parricidiis* ראו: G. Rotondi, *Leges Publicae Populi Romani* (Milano: Libreria, 1912; repr. Hildesheim: Olms, 1962), 357–358, 406–407

⁸ לדוגמאות של נקמה פרטית באותו מטבע ראו: L.C. Watson, *Arae: The Curse Poetry of Antiquity* (Leeds: Cairns, 1991), 42–46 להלן יוזכרו אחדות מהן: המצית ראוי שיומת

הרמיזה (עם 'קריצה' לחוק הנזכר לעיל של סולא) לאפשרות של ענישת 'מרעילו' של הוראטיוס בנוסח נקמת "עין תחת עין" באמצעות הרוש הקטלני, עונש שלא היה קיים כלל ברומא אלא באתונה.⁹ יסוד הומוריסטי נוסף הוא עירוב ענייני העולם הרומי העכשווי (Canidia [טו' 8] ו-Apulia [טו' 16]) עם ענייני העולם היווני המיתולוגי (Medea [טו' 10], Iason [טו' 12] ו-Hercules [טו' 17]). כל אלה מאותתים לקורא למן הטור הרביעי ועד לסוף השיר שיש לקרוא את השיר cum grano salis ולראות ב-edit מעין קללה בנוסח הקללות העממיות, שרבות כמותן מופיעות בכתובות קבורה ובכתובות נאצה, ובנוסח הקללות המסוגגנות שבספרות היוונית והרומית.¹⁰

האפקט ההומוריסטי מועצם בטבורו של השיר (טו' 6–18) באמצעות סדרת דוגמאות היפרבוליות הממחישות מהי צריבה נוראה. טורי הסיום (טו' 19–22) יוצרים יחד עם טורי הפתיח מבנה טבעתי (ring-composition) מבחינת מבנם התחבירי: כמו שלושת טורי הפתיח הם מהווים משפט תנאי שהסיפה שלו היא תפילה גרוטסקית (המקבילה לקללת עונש הפתיח): אם מייקנאס יתאוה שוב בבדיחות הדעת לארוחה מתובלת בשום, הוראטיוס מתפלל שאהובתו של מייקנאס תדחה את נשיקותיו בידה ותישן בקצה מיטתם המשותפת.¹¹ ההקבלה הנושאת והתחבירית בין הפתיח לסיום נרמזת גם בחזרה על המילה "יד" (manus) – האמצעי לביצוע הפשע (טו' 1) והנקמה (טו' 21) – וכן בחזרה על מילים הקשורות לחלקי הפה או לפעולתו: edit (טו' 3), guttur (טו' 2) ו-savium (טו' 21). והרי טורי הסיום:

בשריפה (E. Courtney *ad Iuv.* 8, 235); התובע תביעה זדונית יענש בעונש שהנתבע היה צפוי לשאת בו (Suet. *Aug.* 32); הנואף צפוי להחדרת דג או צנון לפי הטבעת שלו (למשל: Mart. 12, 63, 10; השוו: Apul. *Met.* 9, 28; Val. Max. 6, 1, 13; המזהירות מפני חילול הקברים: מחלל הקבר יענש באיקבורה (למשל: CIL 6, 34635a). לצידוק של נקמה בכלל ראו: A.W. Lintott, *Violence in Republican Rome* (Oxford: Clarendon, 1968), 25–26, 49–50.

⁹ ל-*ἀναισθησιον* (cicuta ברומית) ראו: Iuv. 13, 185–187; Sen. *Epist.* 13, 14; Plin. *Nat.* 25, 151; E. Courtney *ad Iuv.* 8, 235; Mankin, *Horace* (above, n. 1), 90.

¹⁰ ראו: Watson, *Arae* (above, n. 8), 12–18, 152–158; השוו: Verg. *Dirae*; Ov. *Ibis*.

¹¹ להבנה שונה של טו' 19–20 ראו הפירושים הנזכרים לעיל בהערה 1, ובעיקר: Watson, "Two Problems", 80–86.

at si quid umquam tale concupiveris,
 20 iocose Maecenas, precor
 manum puella savio opponat tuo
 extrema et in sponda cubet!

ואם אי פעם שוב תחשק בשום,
 20 לצי מיקנאס, עצתי היא זאת:
 מול נשויקיך יפתך תשים ידה
 ובמטה תרחק ממך!

ההומור בפתח השיר ובסיומו נעוץ בניגודים המצויים בהם: הניגוד הראשון, כאמור לעיל, הוא הניגוד שבפתח עצמו בין חומרת הפשע המותנה לבין קולת העונש של קללת אכילת השום, ואילו הניגוד השני מצוי בין הפתיח לבין הסיום, דהיינו בין רצח האב הנזכר בפתח לבין הפשע הטריטואלי המותנה של ההתאווה לאכילת שום ו/או להגשתו לאורחים הנזכר בסיום השיר. בסיום צפויה אפוא לקורא הפתעה משעשעת (וזה יסוד הפתעה נוסף בשיר): במקום לקבוע עונש כבד בגין פשעו הטריטואלי של מייקנאס, וכך ליצור כיאזם ביחס לפתיח, מובא עונש מפתיע וקליל מן התחום הארוטי (המתקשר ברמיזה כבקר דקיק לדוגמה המיתולוגית של מדאה ויאסון). האקורד הסופי של השיר הוא אפוא אקורד של קול ענות חלושה, של דפלציה, והתחלפות הנעימה הכבדה והרצינית של תחילת השיר בנעימה הקלה של סיומו יוצרת אנטיקלימקס הומוריסטי, הומור שעמד בבסיס יחסי הרעות־חסות המורכבים בין מייקנאס להוראטיוס.¹²

דיוגנו יתמקד רק בטו' 1–3 של השיר, ומטרתו לפתוח צוהר אל מערכת האסוציאציות האפשריות שהביטוי guttur fregerit עורר אצל הקוראים המשכילים בני דורו של הוראטיוס שהיטיבו להכיר את החוקים ואת הספרות, קוראים שמרביתם היו לא רק עדי ראייה פסיביים לאירועים רווי האלימות

¹² ראו למשל את תיאורו העצמי של הוראטיוס בתור הבדחן הפרזיט של מייקנאס: S. 2, 7, 33ff. אדוארד פרנקל מתאר את הנעימה הקלילה של הסיום במילים קולעות: E. Fraenkel, Horace (Oxford: Clarendon, 1957), 69: "The touch (of the pretty anticlimax at the end) is so light that the apparent curse sounds almost like an affectionate compliment to Maecenas."

(שכללו לא מעט "שבירת מפרקות") במחצית השנייה של המאה הא', אלא היו גם שותפים להיווצרותם.¹³ לקט המקורות שיובאו להלן, שמרביתם אינם מופיעים בפירושים לשירים האפודיים, יש בכוחם לשפוך אור נוסף על מקור ההומור הטמון במתח הניגודים בין הרצח האלים של האב לבין העונש המוצע.

א. התרגום של guttur fregerit

בטרם תיבחן ביתר פירוט האסוציאציה הראשונה שנזכרה כבר לעיל, הלוא היא המשמעות המשפטית של רצח אב, נבחן (אמנם post factum) באיזו מידה התרגום של guttur fregerit באמצעות "שבר מפרקת" הוא תרגום הולם ושווה-ערך (אקוויוולנטי).¹⁴

"מפרקת" מוגדרת בעברית החדשה: "מערכת החוליות של עמוד השדרה בצוואר".¹⁵ במקרא המילה יחידאית: "וַיְהִי כִּהְזָכְרוּ אֶת אֲרוֹן הָאֱלֹהִים וַיִּפֹּל (עָלֵי) מֵעַל הַכֶּסֶּא אַחֲרֵיכֵן בְּעֵד יַד הַשָּׁעַר וַתִּשָּׁבֶר מִפְּרִקְתּוֹ וַיָּמָת כִּי זָקֵן הָאִישׁ וַיִּכָּבֵד" (ש"א ד 18), ובתרגום השבעים מתורגמת "מפרקת" באמצעות *νῶτος*, שמשמעו "גב, חלקו האחורי של הגו".¹⁶ ואולם היירונימוס, שכבר הבין מן הסתם ש"מפרקת"

¹³ השירים האפודיים ראו אור בשנת 30 בקירוב. לרשימה הארוכה של חבריו המשכילים של הוראטיוס, מרביתם יוצרים בזכות עצמם, ראו: Hor. S. 1, 40-45, 81-89; 5, 28-49.

¹⁴ על אקוויוולנטיות של תרגום ראו: A. Popovič, "Equivalence: Linguistic Equivalence: in Translation", *Dictionary for the Analysis of Literary Translation* (Edmonton: University of Alberta, 1975), 6.

¹⁵ המילה "מפרקת" מוגדרת באותו אופן בדיוק, "מערכת החוליות של עמוד השדרה בצוואר", בשני מילונים אלה: א' אבן-שושן, מילון אבן-שושן מחודש ומעודכן לשנות האלפיים (ירושלים: המילון החדש, תשס"ו), ג, 1059; י' כנעני, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות (ירושלים ורמתגן: מסדה, תשכ"ט), י, 3189. השוו י' גור, מילון עברי (תל-אביב: דביר, תש"י), 559: "מפרקת היא החוליות אשר בצוואר". ראו לעומת זאת א' בן יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה (ירושלים ותל-אביב: לעם, תש"ח), ו, 3219; אין הוא מגדיר את הערך "מפרקת" אלא מביא שם נרדף אחד ל"מפרקת" ("העורף"), את תרגומיה לגרמנית, צרפתית ואנגלית (Genick, nuque, neck), וכן את המקורות.

¹⁶ ראו: A. Rahlfs (ed.), *Septuaginta* (Stuttgart, 1971), 510: καὶ ἐγένετο ὡς ἐμνήσθη τῆς αἰβωτοῦ Θεοῦ, καὶ ἔπεσεν ἀπὸ τοῦ δίδφρου ὀπισθίως ἐχόμενος τῆς πύλης, καὶ συνεπίβη ὁ νῶτος αὐτοῦ, καὶ ἀπέθανεν, ὅτι πρεσβύτης ὁ ἄνθρωπος καὶ βαρὺς

אינה מציינת את חוליות הגב גרידא אלא את חוליות הצוואר, החלק השביר ביותר של עמוד השדרה, תרגם את "מפרקת" באמצעות *cervix*, שמשמעו "צוואר" על כל חלקיו, צינורו הפנימי וצינורו החיצוני,¹⁷ והשתמש לשם כך בביטוי *frangere cervices* המתועד אצל פטרוניוס בהקשר של נפילה.¹⁸ השימוש של "מפרקת" במשמע המודרני מבוסס על הבנתו זו של הרמב"ם, המגדיר את המילה כך: "מפרקת היא חולית הצוואר".¹⁹

היות שהוראתו הראשונית והעיקרית של *guttur* היא "חך, בית בליעה (ובכלל זה הוושט), גרון", כלומר חלקו הפנימי והרך (יחסית) של הצוואר, המוסב על-פי רוב על אברי הטעם ואברי חיתוך הדיבור, יוצא שהוראטיוס משתמש במשמעו המושאל של *guttur*, השאלה על דרך *pars pro toto*.²⁰ הסיבה המשוערת להעדפת *guttur* במשמעו המושאל (תחת מונחים חלופיים כגון: *cervix* או *collum*, המוסבים על כל חלקי הצוואר), היא התאמתו לנושא השיר ולמשקלו, עניין שיידון גם בהמשך.²¹

¹⁷ למונח "צינור", המוסב על חלקי הצוואר, ראו א' אבן-שושן, קונקורדנציה חדשה לתנ"ך (ירושלים: המילון החדש, תש"ס), 243, ערך "גרון". לתיאור חוליות הצוואר בספרות הרפואית הרומית ראו: Celsus, 8, 1, 12-13. לביטוי *frangere cervices* המוסב על נפילה ראו: Petr. 54.

¹⁸ ראו: B. Fischer (ed.), *Biblia Sacra: Iuxta Vulgatam Versionem* (Stuttgart, 1983), 372: "cumque ille nominasset arcam Dei, cecidit de sella retrorsum iuxta ostium et fractis cervicibus mortuus est. senex enim erat vir et grandevus."

¹⁹ ראו י' בלאו, תשובות הרמב"ם (ירושלים: מקיצי נרדמים, תש"ך), ב, 324. השוו כנעני, אוצר הלשון (לעיל, הערה 15), ערך "מפרקת".

²⁰ ראו: TLL, vol. vi, fasc. ix, s.v. *guttur*, 2375, I.A.a; 2376, I.A.b; OLD, s.v. *guttur* (a) לשמות נרדפים של *guttur* (מלבד *gula*) במשמע של טעם ומקור התיאבון ראו במילון OLD גם את הערכים *stomachus* ו-*palatum*.

²¹ ראו: TLL, vol. iii, fasc. i-v, s.v. *cervix*, 946, I. ראו עוד להלן, עמ' 201.

ב. עונש ה־culleus בגין parricidium

העונש שהיה צפוי לרוצח אביו היה כאמור עונש "השק" (culleus), עונש שהיה צפוי בגין כל parricidium, דהיינו רצח שארים.²² על גודל חומרתו של העונש כגודל חומרת הפשע ועל ההליך המשפטי של ההעמדה לדין בגינו אפשר ללמוד מנאומו של קיקרו, להגנתו של רוסקיוס (Roscius) איש אמריה (Ameria), הנאום היחיד מתקופת הרפובליקה שעניינו רצח אב ושהיה ודאי מוכר לקורא המשכיל בן זמנו של הוראטיוס. המשפט היה משפט פלילי (causa publica, בניגוד ל־iudicium populi הקדום), והוא התקיים בשנת 80 בבית הדין הפלילי הקבוע לרצח, quaestio de sicariis et veneficis (שנקרא לחילופין quaestio inter sicarios),²³ אחד מבתי הדין הקבועים שסולא הקים שנה אחת בלבד לפני משפטו של רוסקיוס. קיקרו מזכיר פעמים אחדות שהאישום הוא אישום של parricidium, ולא פחות מזה (שם, 61, 73). מטרת החזרה המודגשת הייתה להרתיע את חבר המושבעים מלהרשיע את רוסקיוס, הרשעה שהייתה מחייבת כנראה את אב בית הדין להוציא אל הפועל את עונש "השק" האכזרי.²⁴ אם אמנם העונש הזה היה עונש קבוע בחוק (poena legis), קרי אם נקבע במפורש בחוקו של סולא הנזכר לעיל, ולא היה רק אחד העונשים שהיו נקוטים על־פי מנהג אבות (mos maiorum), ועל כן נתון לשיקול דעתו של הפרייטור (או ה־iudex quaestionis) אחרי הרשעת הנאשם בידי המושבעים; הרי על־פי מנהג אבות (למעט חוקים אחדים בשנים־עשר הלוחות) אופן ההמתה לא היה קבוע

²² על האטימולוגיה של המילה parricidium, משמעותה המשפטית, השתלשלות משמעי הלוואי שלה, דרגות הקרבה המשתנות בין הרוצח לשארו, עונש "השק" ומקרי הענישה ההיסטוריים ראו בעיקר: M. Radin, 1–66; J.D. Cloud, "Parricidium" (above, n. 4), 1–66; J.D. Cloud, "The Lex Pompeia and the Poena Cullei", JRS 10 (1920), 119–130. לדיון במידע הסותר שמספקים המשפטים מתקופת הקיסרות ב־Digesta השווי: Bauman, *Crime and Punishment* (above, n. 6), 30–32; E.M. Lassen, "The Ultimate Crime: Parricidium and the Concept of Family in the Late Roman Republic and Early Empire", C&M 43 (1992), 147–161. להליך המשפטי השווי: Cic. Inv. 2, 19, 58–59.

²³ ראו: Cic. Rosc. Am. 11, 90.

²⁴ לסיכוי הרב והממשי של ביצוע בפועל של עונש ה"שק" ראו: Cloud, "Parricidium" (above, n. 4), 44–45.

בחוק, ודי היה בקביעה *capite puniatur*, "יוצא נא להורג".²⁵ אילו אכן נגזר על רוסקיוס שיומת ב"שק", ואילו היה מנצל אז את זכות ה־*aquae et ignis interdictione* שהקנה לו החוק של סולא, אמנם היה ניצל ממוות, אך היה צפוי לחיי גולה בשטח שיפוט לא-רומי כשהוא משולל אזרחות רומית ומשולל רכוש. רוסקיוס זוכה בדין, ואין ספק שלקיקרו הצעיר, שהיה אז בן עשרים ושש בלבד, היה חלק לא מבוטל בזיכוי. כיצד הוא מצליח לשכנע את חבר המושבעים? הוא טוען שרצח אב הוא פשע נדיר ביותר, ועל כן קשה להאמין שאכן בוצע; הפשע מפלצתי וחורג מגדר הטבע (שם, 38, 63); יש בו כדי לחלל חוקי אלוהים ומתים כאחד ולהטיל בהם טומאה (שם, 65); שפיכת דם הורים יש בה משום חילול הקודש, והיא מכתומה את הרוצח בכתם שלעולם לא יישטף (שם, 66); רגשי האשם, שהתגלמותם מופיעה בטרגדיה בדמות הפוריות (*Furiae*), מדריכים את מנוחתו יומם וליל עד כדי שיבוש דעתו (שם, 66–67). ואולם כגודל הפשע כן גודל נטל ההוכחה המוטל על התובע, ואת זאת עליו לעשות בהבאת ראיות מוצקות:²⁶ ראשית, יש להביא את עדות העבדים ששיתפו פעולה עם הבן; שנית, יש להוכיח את כוונתו לרצוח, ואותה אפשר להוכיח אם למשל קבע מראש שעת כושר ומקום מתאים לרצח; שלישית, יש לציין את מניעי הבן, כגון התעמרות אביו והשפעתם השלילית של חבריו (שם, 68). קיקרו ממשיך וטוען שחריגותו וייחודו של עונש "השק" שקבעו האבות הקדמונים הם כחריגותו וייחודו של הפשע (שם, 70, 72), ומטרת העונש להרחיק מן העדה את טומאת הרצח. בדרמטיות סוחפת מתוארת נצחיות בידודה של גופת הרוצח הטמא שלעולם לא תבוא אל המנוחה, שכן נדונה להיבדל לא רק מבני אדם אלא גם משלושה מיסודות הטבע, האדמה, האוויר והמים.²⁷ אמצעי רטורי בולט ביותר בקטע הוא החזרה על ביטויים מגוונים לתיאור הרצח (סעיפים 61–73).

²⁵ להבחנה בין הליך ההרשעה בידי מושבעים לבין ההענשה על פי החוק ראו: Cic. *Sul.* 63; Bauman, *Crime and Punishment* (above, n. 6), 25. לאופן ההמתה ראו באומן (שם), 26.

²⁶ על החובה להביא ראיות מוצקות לאשמת *parricidium* השוו: Cic. *de orat.* 3, 106.

²⁷ לימים, בגיל 60, יצטט קיקרו (*Orat.* 107) את הקטע הזה בתור דוגמה לסגנון שזכה אמנם לתשואות אך במבט לאחור אין הוא אלא סגנון בוסר, לדעתו, שיש לתלותו בגילו הצעיר.

ראו: Brutus, 90, 312; Gell. 15, 28.

פרטי העונש (בהבדלי גרסאות קלים) הם כדלהלן:²⁸ מיד אחרי הרשעתו היו מכסים וקושרים את ראש הרוצח בעור זאב והיו מנעילים אותו נעלי עץ; אחר כך היו מובילים אותו לבית הסוהר (carcer), ושם שהה עד שסיימו להכין את שק העור (culleus או corius). לתוכו הוכנסו בעלי חיים שנואים על הרומאים, שהיו נחוצים כנראה לצורך פולחני כלשהו. על-פי מודסטינוס (אך לא על-פי המקורות הרפובליקניים) הוכנסו לשק כלב, תרנגול, קוף וצפע.²⁹ בטרם הוכנס האיש לשק כשהוא עירום, היו מלקים אותו בשבטים אדומים שעונים הטבעי כעין הדם, או שנצבעו אדום.³⁰ לאחר שהוכנס לשק, סגרוהו מעליו בתפירה. צמד בני בקר שחורים קשורים בעול גרר את השק לשפת הים או לגדת הנהר הסמוך, והשק הוטל לתוכו.

המתואר לעיל עשוי להצביע על טקס פולחני קדמוני ופרימיטיבי של הרחקת טומאה.³¹ רוב החוקרים בימינו סבורים שבתור עונש על רצח שארים עונש השק אינו קדום, כפי שקיקרו מציגו בנאומו, אלא הונהג רק בשלהי המאה הג' או תחילת המאה הב', כלומר בתום המלחמה הפונית השנייה.³² בהתייחסו לדוגמאות שמביא מומזן,³³ אך בניגוד לחלק ממסקנותיו (בייחוד בסוגיה בפני מי התקיים המשפט), קלאוד³⁴ מתארך את משפט ה-parricidium הראשון, הלוא

²⁸ ראו: Cic. Rosc. Am. 30, 70-72; Inv. 2, 1, 148; Auct ad Her. 1, 23; Modestinus, Dig. 48, 9, 9; Mayor ad Iuv. 8, 214; cf. Cod. Iust. 9, 17

²⁹ ראו: Modestinus, Dig. 48, 9, 9. לדיון ממצה במשמעות הפולחנית של בעלי החיים האלה ראו: Mommsen, *Strafrecht* (above, n. 6), 922; Radin, "The Lex Pompeia" (above, n. 22), 121-130

³⁰ להלקאה בשבטים ראו ראדין (שם), 119.

³¹ ראו: Cic. Rosc. Am. 70; cf. D.H. *Antiquitates Romanae*, 4, 62, 5; Val. Max. 1, 1, 13

³² ראו: Mommsen, *Strafrecht* (above, n. 6), 567 n. 4; Cloud, "Parricidium" (above, n. 4), 27-36; Lintott, *Violence* (above, n. 8), 39; Bauman, *Crime and Punishment* (above, n. 6), 72 n. 28

D.H. *Antiquitates Romanae*, 4, 62, 4

³³ ראו: Mommsen, *Strafrecht* (above, n. 6), 614 n. 1, 644 n. 11

³⁴ ראו: Cloud, "Parricidium" (above, n. 4), 38-44. לדעות אחרות ראו: Bauman, *Crime and Punishment* (above, n. 6), 181 n. 28

הוא משפטו של לוקיוס הוסטיוס (L. Hostius), לשנים 201–191.³⁵ מארבעת משפטי ה־*parricidium* הנוספים, שהיו כולם בשלהי המאה הב',³⁶ רק משפט אחד, משפטו של פובליקיוס מלאולוס, הסתיים בשנת 101 הן בהרשעה הן בביצוע עונש "השק".³⁷ אין בידינו ידיעות על ביצוע עונש "השק" ברומא עצמה בימי קיקרו והוראטיוס, אך ידוע על מקרה אחד של ביצועו בפרובינקיה אסיה בימי קיקרו, ולמרבה הפלא בידי לא אחר מאיש משכיל ותרבותי, הלוא הוא אחיו של קיקרו, קווינטוס קיקרו: בשנת 59, שעה ששימש נציב אסיה, הטביע ב"שק" בסמירנה (Smyrna, בימינו איזמיר) שני תושבי מיסיה (Mysia), למגינת לבו של קיקרו.³⁸ לעומת זאת, אוגוסטוס בשבתו בדין נמנע מביצוע עונש "השק" (אם כי בשנים שלאחר חיבור שיר אפודי ג).³⁹ אם נאמנה עלינו עדותו של המשפטן יוליוס פאולוס (Julius Paulus, מן המאה הב' או הג' לסה"נ), הטוען שעונש "השק" המסורתי עוגן בחוק שחוקק פומפיוס בשנה 55 (או 52),⁴⁰ הרי אב בית הדין היה מחויב להטילו, אם המושבעים הרשיעו את הנאשם. לפיכך כשחיבר הוראטיוס בשנות השלושים את שיר אפודי ג, היה עדיין עונש "השק" איום על מי שהורשע ברצח אב, גם אם ניתנה לו האפשרות להמיר את העונש בגלות. עובדה זו וכן התיאור הדרמטי של זוועת הרצח ושל העונש בפי

³⁵ ראו קלאוד (שם), 33–36.

³⁶ לדיון במשפטים הללו ראו קלאוד (שם), 36, 38–39, 43, 46, וכן: Cic. *Rosc. Am.* 64–65; *Inv.* 2, 19, 58–59.

³⁷ ראו קלאוד (שם), 44–45; Liv. *per.* 68: "Publicius Malleolus matre occisa primus in culleo insutus in mare praecipitatus est"; cf. Cic. *Inv.* 2, 149.

³⁸ ראו: Cic. *Q. Fr.* 1, 2, 5. להתנגדותו של קיקרו לעונש מוות ראו: Cic. *Rab. Perd.* 12.

³⁹ ראו: Suet. *Aug.* 33, 1.

⁴⁰ ראו: Paul. *Sent.* 5, 24: "lege Pompeia de paricidiis (tenentur) qui patrem matrem avum aviam fratrem sororem patronum patronam occiderunt. etsi antea insuti culleo mare praecipitabantur, hodie tamen vivi exuruntur vel ad bestias dantur"; cf. Marcianus, *Dig.* 48, 9, 1 (above, n. 2) של המשפטנים המאוחרים מרקיאנוס (Aelius Marcianus) ומודסטינוס (Modestinus) ראו: Cloud, "Parricidium" (above, n. 4), 47–66; Bauman, *Crime and Punishment* (above, n. 6), 31–32.

קיקרו, תיאור שהיה ודאי מוכר היטב לקורא המשכיל, תרמו להעצמת מתח הניגודים בין העונש הצפוי לבין העונש הנזכר בשיר.

ג. הפועל *frangere* ונגזריו המורכבים

השתת עונש "השק" הברברי לא הייתה מותנית באופן הרצח. הוראטיוס יכול היה אפוא להסתפק רק בציון עובדת הרצח האיום כשלעצמו (באמצעות פעלים כגון: *interficere, interimere, occidere, necare, interstinguere*), או בתיאור רצח אכזרי פחות מ"שבירת המפרקת" (*guttur frangere*), ועדיין לעורר את האסוציאציה של עונש "השק". ואולם כדי להעצים את האפקט ההומוריסטי לא היה די בציון העובדה גרידא, אלא היה צורך בהקצנת התיאור של אכזריות הרצח. כדי לעמוד על האסוציאציות שעורר מן הסתם הביטוי *guttur frangere* נבחן את מרכיביו, ובראשם הוראת הפועל *frangere*. לעומת הפעלים הרבים הקרובים לו אמנם במשמעותם (כגון: *obterere, rumpere, elidere*), אך הנתונים לפרשנות בהקשרים שונים,⁴¹ הפועל *frangere* כמו גם פעליו המורכבים וכן שם-העצם *fractura* הגזור ממנו הם-הם המונחים הטכניים המדויקים המוסבים על שבירת האברים (או החלקים) הגרמיים בגוף האדם ופריצתם, היות שהם המונחים המופיעים בטקסטים משפטיים, כגון חוקי שנים-עשר הלוחות, ובכתבים מדעיים, רפואיים ואחרים, כמו אלה של קלסוס ופליניוס הזקן.⁴² לפיכך כאשר *frangere*

⁴¹ הפעלים *rumpere* ו-*elidere* מציינים פגיעה בכלל, אך *elidere* קרוב יותר במשמעו ל-*frangere*. *Lex XII 8, 2* (ed. E.H. Warmington, *Remains of Old Latin*, III [LCL; ראו: *rumpere* Cambridge, Mass.: Heinemann, 1938; repr. 2004], 476): "si membrum *rupsit*, ni cum eo pacit, talio esto"; Ov. *Met.* 3, 627: "iuvenali guttura pugno *rupit*" המובאה מאובידיוס מתחזור שהגיבור שרד את המכה, ועל כן מדובר בפגיעה כלשהי אך לא בשבירת המפרקת. ההבדל בין *rumpere* לבין *frangere* מתברר גם מההבחנה ביניהם בשנים-עשר הלוחות (ראו הקטע המצוטט בהערה הבאה). לקרבתו של *elidere* ל-*frangere* ראו Luc. 2, 154: "hic laqueo fauces elisaque guttura *fregit*"; cf. Pl. *Mil.* 167 למשל: *obterere* הפעולה, שמשמעה מעיכה ומחיצה, עשויה בהקשרים מסוימים להיות גם ריסוק עצמות. ראו: Iuv. 3, 260: "obtritum cadaver"; cf. Luc. 3, 656: "obtritis... ossibus";

⁴² ראו למשל: *Lex XII 8, 3* (ed. Warmington [above, n. 41], 476): "manu fustive si os *fregit* libero CCC, si servo CL poenam subito"; Celsus, 8, 10, 1: "siquidem ea (umeri, brachia, femina, crura, digiti) minime periculose media *franguntur*. quo propior

מופיע במגוון סוגות ספרותיות בצירוף עם שם-עצם שמשמעו "עצם" (או איבר גרמי בגוף האדם) סביר להניח שהוראתו מדויקת וראשונית ובלתי מושאלת. הפועל frangere אכן מוסב במגוון של סוגות ספרותיות על שבירת הרגליים (crus, tibia), והשוו crurifragius אצל פלאוטוס, כינויו של עבד שנענש בשבירת השוקיים),⁴³ שבירת אגן הירכיים (coxa, lumbus),⁴⁴ ושבירת השיניים (genuinus).⁴⁵ פעליו המורכבים (infringere, diffingere, confringere, suffringere, praefringere, perfringere) מוסבים על שבירת הראש והגולגולת (caput, cerebrum), השוקיים (crus), הקרסוליים (talus), הידיים והזרועות (manus, brachium), האצבעות (digitus), הפרקים או האברים בכלל (articulus).⁴⁶ לפיכך, כאשר לפועל frangere מצטרפים שמות-העצם cervix, collum, guttur, gula, שמשמעם "צוואר" (חלקם על דרך ההשאלה, כנזכר לעיל), סביר להניח שהצירוף מציין שבירה ממשית (ולא מטפורית) של הצוואר או המפרקת.⁴⁷

מבחינה אנטומית פירוש הדבר ניתוק חוליות הצוואר ופגיעה בחוט השדרה המסתיימת במוות.⁴⁸ תוצאותיה של שבירת המפרקת גלויות לעין בגלל הישמשות הראש. אבל למען הדיוק המדעי יש טעם לציין שמומחי הרפואה המשפטית בת ימינו מציינים את העובדה – אשר מטבע הדברים אין לה ביטוי במקורות הרפואיים, המשפטיים והאנציקלופדיים העתיקים – ששבירת המפרקת בחניקה

fractura capiti vel superiori vel inferiori est, eo peior est"; Plin. *Nat.* 30, 119:

"articulorum fracturis cinis medetur"; 31, 62: "ferruminanda a fracturis ossa"

crus (Cic. *Phil.* 11, 14; Sen. *Ira* III [= *Dialogi*, 5], 32, 1); tibia (Phaed. 5, 7, 8); ראו: ⁴³

crurifragius (Plaut. *Poen.* 886)

coxa (Plin. *Epist.* 2, 1, 5); lumbus (Hor. *Epod.* 11, 12); ראו: ⁴⁴

Plaut. *Pers.* 1, 115; ראו: ⁴⁵

Nov. *Com.* 49; Liv. 4, 28, 8; Verg. *A.* 5, 480; Plaut. *Mil.* 722; Cic. *S. Rosc. Am.* : ראו: ⁴⁶

56; Plaut. *Rud.* 1059; *Mil.* 156; Plaut. *Mil.* 26; *Petr.* 31, 1; Nov. *Com.* 50; Cic. *Flac.* 73;

Quint. *Inst.* 11, 3, 158

אין שום עדות (על-פי המילונים OLD ו-TLL) לצירוף של frangere עם שמות-העצם faux, ⁴⁷

occipitium ו-gurgulio המציינים "צוואר" (גם בשימוש המושאל).

תודתי החמה נתונה לד"ר עמיאל פייגנבאום על המידע האנטומי והרפואי הנזכר כאן ולהלן ⁴⁸

בעמ' 181.

אלימה, שבירה המכונה hangman's fracture (גם אם השבירה אינה תוצאה של תלייה), משמעה האנטומי היפרדות החוליות C2-C1 של הצוואר, המלווה לעתים גם בשבירת עצם הלשון.⁴⁹

ד. רצח הורים בשלושה שירים נוספים מאת הוראטיוס

משמעו של frangere בביטוי guttur frangere מדויק אפוא, ואילו של guttur הוא משמע מושאל, ועל כן הוא נושא אופי של אוקסימורון. היות שבשלושה שירים נוספים מאת הוראטיוס נזכר רצח הורים, ובשניים מהם נזכרת חניקה ו/או שבירת המפרקת, יש עניין להשוות את הביטויים הנקוטים בהם עם הביטוי guttur frangere.⁵⁰

הצירוף הקרוב ביותר ל-guttur frangere הוא הביטוי frangere cervicem המופיע בשיר הומוריסטי (השירים, ב 13, 6). הוראטיוס פונה אל עץ שקרס וכמעט גרם למותו; עץ ארור, לדבריו, שרק מי שרצח את אביו בשבירת המפרקת יכול היה לנטעו בשעה נטולת חסד ולגדל אותו בידו מחללת הקודשים. וכך הוא אומר לו:

ille et nefasto / te posuit die / quicumque primum, et sacrilega
manu / produxit, arbor, in nepotum / perniciem opprobriumque
pagi. / illum et parentis crediderim sui / fregisse cervicem.

ביום ביש גָדָא אִישׁ פְּלִמוֹנִי רֵאשׁוֹן / שֶׁתֵּלֶךְ, הָאֶדֶר, וּבְכַפּוֹת טְמֵאוֹת / גָּדֵל
אוֹתָךְ לְהִיּוֹת לְאֶרֶר / כָּל הַדּוֹרוֹת וְלִקְלוֹן כְּפָרְנוֹ.

cervix הוא מושא מדויק יותר מן guttur, כי cervix מוסב על כל חלקיו של הצוואר, הפנימיים והחיצוניים, מה גם שהוא ההולם מבחינת משקלו של השיר בניגוד לאי-הלימתו של guttur.⁵¹ גם בשיר הזה, כמו בשיר אפודי ג, נזכרת היד

⁴⁹ לעצם הלשון (ὑοειδὲς ὄστρον, hyoid bone) ראו: LSJ 1850 s.v. ὑοειδής.

⁵⁰ לשם הנוחות ייקראו השירים הללו להלן השירים (Carmina), הסאטירות (Sermones), האפוגרות (Epistulae). לתרגום השירים ראו הוראטיוס, השירים [האודות], בתרגום ר' בירנבאום (ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ח), 235. לתרגום הסאטירות ראו הוראטיוס, הסטירות, בתרגום ר' בירנבאום (ירושלים: מוסד ביאליק, בדפוס).

⁵¹ ה"ט השנייה הקצרה של guttur אינה מתאימה למשקל הקבוע, כלומר לתנועה הארוכה במקום הזה ב'בית האלקאי'.

(manus) הנפשעת ומחללת הקודשים בתור אמצעי הרצח: *impia manu*,⁵² *sacrilega manu*

בשיר אחר (האיגרות, א 16, 37) הוראטיוס מדמה בן שיח המטיח נגדו אשמת שווא שרצח את אביו מולידו בחניקה, ומתאר את הרצח בלחיצה (*premere*) על הצוואר (*collum*) באמצעות *laqueus* (לולאת חנק): *idem si... / contendat*: "*laqueo collum pressisse paternum*" "אם אותו אדם יאשים אותי שלחצתי (שִׁנְקָתִי) את צוואר אבי בלולאת חנק". גם בשיר הזה *collum* הוא מושא מדויק יותר מן *guttur*, שהרי כמו *cervix* הוא מוסב על כל חלקי הצוואר. אך לעומת זאת הפועל *premere* מוסב על חניקה ולא דווקא על שבירת המפרקת. כנגד שלושת השירים הללו ניצב שיר רביעי (הסאטירות, ב 1, 53–56) המזכיר רצח אם, אך דווקא בהרעלה: הוראטיוס מציין בבדיחות הדעת שהבזבזן האיטר סקייבוא (*Scaeva*, שמשמע שמו "האיטר") אינו זקוק כלל לכוח בימינו (*dextera* [*manus*]), שהרי את אמו הזקנה (ובלא ספק העשירה), שמותה בושש לבוא, לדעתו, הוא יכול לחסל (*tollere*) גם ברעל הרוש (*cicuta*). כך, מבלי שיפעיל את ימינו באלומות, זו תישאר *pia* (לעומת *manus impia* שבשיר אפודי ג):

...*Scaevae vivacem crede nepoti / matrem; nil faciet sceleris pia dextera* – *mirum / ut neque calce lupus quemquam neque dente petit bos* – / *sed mala tollet anum vitiata melle cicuta*

...את אמו השִׁבָּה הפְּקֵד בְּיַד סְקִיבּוֹא / הַבְּזָבְזָן. בְּיָמֵינוּ הַתִּמָּה לֹא יִרַע לָהּ. יֵשׁ פְּלֶא? / גַּם הַזָּאֵב לֹא תוֹקֵף בְּטִלְפִים, לֹא פֶר בְּשָׁנִים, / אֶלָּא בְּרוֹשׁ שֶׁנִּמְהַל בְּתִמָּה הוּא רוֹצֵחַ אֶת אִמָּא.

מבחינת ההומור השחור השיר הזה דומה יותר משני השירים האחרים לשיר אפודי ג, נושא דיוגנו, והעובדה ששניהם נתחברו באותן שנות השלושים גדושות האלימות אינה מפתיעה כלל ועיקר.

בשלושה מארבעת השירים הללו, המתארים רצח בהפעלת אלימות על הצוואר (שתוצאתה חניקה ו/או שבירת המפרקת), מוזכרות אפוא – פעם בשיר זה ופעם בשיר אחר – הן שבירה (*frangere*) של הצוואר (*cervix*, *guttur*,

⁵² רק בהשירים יש רמז דק במילה *sacrilegus* ל-*sacratio* של הרוצח (ראו עליו לעיל, הערה 6).

(collum) הן לחיצתו (premere) ביד (manus) או בלולאת חנק (laqueus). לעומת זאת, בשיר הרביעי מדובר על רצח 'שקט' ברעל הרוש, בלא הפעלת אלימות כלל, כשהיד אינה אמצעי פעיל ואלים. קווי דמיון מקשרים אפוא כקורים דקיקים בין ארבעת השירים.

השאלה המתבקשת היא אם השוני בפעלים, מושאיהם הנבדלים והתחלפות אמצעי החניקה משקפים נאמנה גם הבדלים בטכניקות החניקה ובתוצאותיה. מן השאלה הזאת מסתעפות שתי שאלות מתודולוגיות עקרוניות:

ראשית, האם אפשר להגיע לחקר העובדות הללו (כלומר, להתחקות אחר הבדלי הטכניקות הללו ותוצאותיהן) כשהן מסתתרות מאחורי מחסום מילולי המאגד בתוכו זה לצד זה (כמו בשיר אפודי ג) מונח מדויק כמו frangere וביטוי מטפורי מושאל כמו guttur, או מאחורי מחסום מילולי מסוג אחר, אשר מחוסרת בו אולי אחת משתי מילים הנחוצות לתיאור אמצעי הפעולה (כגון manus או laqueus), ושומה על הקורא להשלים את הפרט החסר (למשל, הבן חונק את אביו ב-manus באמצעות laqueus)?

שנית, האם אפשר להגיע לחקר האמת העובדתית, אם שיקולים אמנותיים (אילוצי המשקל או מגוון שיקולים אחרים) הם שיקולים מכריעים במערכת שיקוליו של המשורר לשם יצירת אמת אמנותית משלו תוך התעלמות מהעובדות האובייקטיביות?

התשובות לשאלות הללו אינן חד-משמעיות כאשר בשירה עסקינן. עם זאת סביר להניח בתור הנחת עבודה כי היות ש-frangere, כאמור לעיל, משמש בטקסטים מדעיים בתור המונח הטכני היחיד לתיאור שבירת החומר הגרמי של איברי האדם, הוא אכן ביטוי עובדתי נאמן ומדויק גם בשיר אפודי ג ובהשירים, ובצירופו עם guttur ו-cervix הוא מוסב על שבירת המפרקת, כלומר על שבירת הצוואר (או פריצתו, או היפרדות חוליותיו).

ה. ה-laqueus כאמצעי הכרחי לשבירת המפרקת

עיקר הקושי נעוץ בעובדה שנתון חשוב כמו ה-laqueus – או שמותיו הנרדפים⁵³ – אינו נזכר כלל בשיר אפודי ג ובהשירים ולעומת זאת הוא נזכר

⁵³ למשל: reticula, restis, nodus (ראו להלן, הערה 56).

במפורש בהאיגרות (laqueo collum pressisse paternum). אמנם קיימות אפשרויות של שבירה ידנית של המפרקת, אך כנראה אין הן ישימות במקרים שנזכרו בשיר אפודי ג ובהשירים: שבירה ידנית של המפרקת יכולה להתבצע על ידי מומחים לאומנויות לחימה מסוימות, ואין להעלות על הדעת, כפי שטוענים המומחים,⁵⁴ שאדם שאינו בקי בטכניקות הללו יוכל לשבור את המפרקת בידו בלבד. הוא יוכל רק לחנקו בחסימת האוויר בקנה הנשימה (trachea, arteria) המצוי בקדמת הצוואר, או בחסימת עורקי הצוואר הגורמת להפסקת החמצון, מצב העלול לגרום במונחים רפואיים מודרניים לתשניק, כלומר אי-הספקת חמצן (asphyxia) ולאי-הספקת דם למוח (cerebral ischemia). אפשרות שנייה לשבירת מפרקת היא באמצעות תליית גרדום, אך אין כל ודאות שתלייה כזאת הייתה באמת קיימת באימפריה הרומית.⁵⁵ לעומת זאת ב-laqueus,

⁵⁴ לסימוכין למידע הזה ראו לעיל (הערה 48).

⁵⁵ ראו: R.M. Ogilvie, *A Commentary on Livy, Books 1–5* (Oxford: Clarendon, 1965), 116; W.B. Tyrrell, *A Legal and Historical Commentary to Cicero's Oratio pro Rabirio Perduellionis Reo* (Amsterdam: Hakkert, 1978), 93; Bauman, *Crime and Punishment* W.A. Oldfather, "Supplicium" (above, n. 6), 43. החוקרים הללו תמימי דעים עם אולדפד'ר (de More Maiorum", *TAPhA*, 39 [1908], 49–72), הקובע במאמרו כי במילות הצו להוצאתו להורג של מי שהורשע ב-perduellio ("caput obnubito, infelici) הפועל suspendere מורה על קשירת המורשע בחבל (restis) לעץ סרק המקודש לאלים הכתוניים (felix arbor), המיוצג בנאום האב ב-furca, כשהמורשע מוגבה במידה זו או אחרת מעל הקרקע, ועל הלקאת המורשע עד צאת נשמתו בשבטים, מגלבים ושוטים (למשל: verber, virga, flagrum, flagellum). לעונש מוות כזה בהלקאה מתכוונים סופרי הקיסרות בדרם על supplicium more maiorum, כגון העונש שמזכיר Suet. Ner. 49. דעתו של אולדפד'ר מנוגדת לדעת חוקרים אחדים בני זמנו, שגרסו שתיאורו של ליוויס מוסב על חניקה בתלייה מעץ (או מגרדום) ולא בהלקאה; ראו למשל: A.H. Greenidge, *Roman Public Life* (London: Macmillan, 1901), 8, 106. כנגד אלה טוען אולדפד'ר (שם, 54): There is not a particle of evidence that Romans ever hanged criminals from a gallows. To be sure they were frequently enough strangled in prison, but this seems to have been done in their cells, and the phrases used distinctly imply suffocation by throttling and not by hanging. אולדפד'ר חלוק בדעתו גם על מומזן, שגרס שהתיאורים הללו של ליוויס וקיקרו מוסבים על מוות בצליבה, שהרי הצליבה שיוחדה לעבדים לא

כלומר טבעת עשויה מחבל – או מתכת, או אריג קשה, או כל חומר מאולתר אחר⁵⁶ – שנכרכה סביב הצוואר והסרח העודף שלה הודק חזק במיוחד מאחורי הצוואר, אפשר היה לשבור את מפרקתו של הקורבן ובד בבד גם לחנקו: ככל שהידקוה חזק יותר כן גבר הסיכוי שנוסף על חניקת הקורבן תישבר גם מפרקתו. על כן התיאור *laqueo collum pressisse paternum* בהאיגרות, המוסב על חניקה, יכול לציין גם שבירת מפרקת, אם הלחץ על הצוואר באמצעות ה-*laqueus* הוא לחץ חזק במיוחד.

הונהגה (כפי שטוען אולפד'ר בצדק) לפני שנת 217 (Liv. 22, 33, 2). ראו: Mommsen, *Strafrecht* (above, n. 6), 918 n. 5, 631 n. 8 (*ad Plin. Nat.* 18, 3, 12: “suspensumque suspendere” כמקבילה ל-*αρεμάννυμι*). על תלייה *Cereri necari iubebant*; *Lex XII*, 8, 9) M. Hengel, *Crucifixion in the Ancient World*; 62–57 (שם), 62–57. *and the Folly of the Message of the Cross*, trans. J. Bowden (London: SCM, 1977), 71 *et passim*. לעומתו ראו: “to kill by hanging” *OLD*, 1890 s.v. *suspendere*; כותב הערך אינו מפרט אם ב-*hanging* כוונתו לחניקה בתלייה. מכל מקום, הדוגמאות המובאות שם אינן חד־משמעיות, ויכולות להתפרש לאו דווקא כחניקה אלא גם כקשירה לעץ או לעמוד והלקאה. למשל, Nymphodorus הנזכר אצל Cic. *Ver.* 3, 57 מוסיף לחיות אחרי ש’תלוהו’, כלומר קשרוהו לעץ זית וקרוב לוודאי הלקוהו קלות; הוא לא היה שורד חניקה בתלייה. ראו למשל: ⁵⁶ *zona* (Hor. *Carm.* 3, 27, 59), *fascia* (Tac. *Ann.* 15, 57), *vinculum*, *catena*: *laqueus* גם (Tac. *Ann.* 6, 14), *tapetes* (Liv. 40, 24, 7), *sudarium*, (Val. Max. 9, 12, 7) וגם שמות־עצם אחרים (כגון: *nodus*, *restis*, *resticula*) מוסבים לעתים קרובות ביותר על אמצעי החניקה של מתאבדים: ל-*laqueus* ראו למשל: Cic. *Ver.* 5, 37; Ov. *Met.* 6, 134. ל-*nodus* ראו: Verg. *A.* 12, 602; Petr. 94. ל-*restis* ראו: Liv. 1, 26, 6; Val. Max. 7, 8, 5. ל-*resticula* ראו: Cic. *Scaur* 10. תיאור התאבדותו של יוליוס קלסוס (Iulius Celsus) בבית הסוהר בשבירת המפרקת אינו יכול להיות נאמן למציאות: Tac. *Ann.* 6, 14: “et Iulius Celsus tribunus in vinclis et laxatam catenam circumdatam diversum tendens suam ipse cervicem perfregit”. הרי ממה נפשך: או שהביטוי *cervicem frangere* נשחק ומשמעותו המושאלת (לעומת הביטוי הרפובליקני) היא חניקה גרידא, או שהושמטה כאן עובדת הימצאותו של סורג או עמוד או כיוצא בהם שהיו גבוהים בהרבה מקומתו של יוליוס קלסוס, ועליהם היה יכול להתלות ולהפיל את עצמו למטה וכך לשבור את מפרקתו (הגובה המזערי לשבירת מפרקת ‘מוצלחת’ חייב להיות לפחות כגובה קומתו של האדם. למקור המידע הזה ראו לעיל, הערה 48).

בידינו הוכחה ויזואלית המיטיבה להמחיש את הפעולה, והיא טובה מהתיאורים המילוליים המצויים במקורות, הלוא היא המראה הנשקף מאחד התבליטים שעל גבי עמוד טראיאנוס, ובו מוצגים הלגיונרים הרומים כשהם חונקים את הדאקים (Daci) המוכרעים לרגליהם, וקרוב לוודאי גם שוברים את מפרקתם.⁵⁷ סביר להניח ששיטת החניקה הזו הייתה ייחודית לא רק ללגיונרים בימי טראיאנוס אלא הייתה נהוגה אצלם גם בתקופת הרפובליקה והפרינקיפט.

רצח בחניקה (strangulare) בטכניקה של לפיתה (amplecti), אך לא בהכרח בלוויית שבירת המפרקת, היה גם נוהגם של שודדים ברחבי האימפריה הרומית, כפי שמעידים דברי הפילוסוף סנקא.⁵⁸ גרסה מודרנית של השיטה הזו היא שיטת שבירת המפרקת באמצעות גרוט (garrote), טבעת ברזל שהיו מהדקים אט־אט באמצעות הברגה סביב צווארו של הנידון למוות או קרבן העינויים כדי חניקתו ואף שבירת מפרקתו. שיטת ענישה ועינוי זו הייתה מקובלת למשל בספרד, בפורטוגל וברחבי האימפריה העות'מאנית. לדוגמה הזו יש להוסיף גם את הדוגמה של שבירת המפרקת בחבל או בתיל מתכת, שיטה ידועה לשמצה שהייתה נקוטה בידי כת גדולה של שודדים ורוצחים חשאיים בהודו, ושמה Thuggee (והיא מקור המילה thug באנגלית).

בשובנו אפוא לדיוננו בשיר אפודי ג (ובהשירים) ובמינוח guttur/cervicem frangere יש לשאול: מדוע לא נזכר בשניהם גם ה־laqueus, הנזכר בהאיגרות? הרי לאור האמור לעיל, ולאור ההנחה הסבירה שהבן לא היה בקי באומנויות הקרב, ה־laqueus היה הכרחי לשבירת מפרקת האב. דומה ששיקולים אמנותיים הכריעו כאן את הכף: אם מטעמי המשקל נוצר האילוץ לבחור בין laqueus לבין manus, אין ספק שלהעדפת manus יתרון בולט, שהרי הוא מדגיש את גודל זוועת הרצח יותר מן הפרט הריאליסטי של ה־laqueus: הבן עצמו רוצח את אביו במו ידיו, ואילו את הפרט החסר של ה־laqueus השלים מן הסתם הקורא בעצמו, בידעו אל נכון שזו האפשרות הריאלית לביצוע הרצח. האסוציאציה שהזכרת שבירת המפרקת יכולה לעורר אצל קורא שירים אלה של הוראטיוס

⁵⁷ ראו: S. Reinach, *Répertoire de Reliefs grecs et romains* (3 vols.; Paris: Leroux, 1909–12), 1:349

⁵⁸ ראו: Sen. Ep. 51, 13: "latronum more... (voluptates) in hoc nos amplectuntur, ut strangulent."

הייתה בעיקר האלימות שהבן מפעיל כלפי אביו הזקן וחסר האונים, האופיינית לדרך פעולתם של שודדים או לגיונרים.

ו. הוצאה להורג בחניקה ו/או בשבירת מפרקת

טכניקת שבירת המפרקת הייתה מוכרת לא רק לגיונרים הרומים ולליסטים למיניהם, אלא גם למוציאים להורג (carnifices).⁵⁹ על כן אין ספק שגם האסוציאציה הזאת, של הוצאה להורג בכלא בשבירת המפרקת, התוספה למערכת האסוציאציות של הקורא שעוררו טו' 1-3 של שיר אפודי ג. אך לא רק עצם ההמתה הזאת התקשר בתודעת הקורא למעשה הנבלה של הבן משיר אפודי ג, אלא גם ההשפלה שהייתה כרוכה הן בשהייה בכלא הן בהשלכת גופתו העירומה לטיבר במורד מדרגות הגמוניאיי (Gemoniae scalae).⁶⁰

המוציאים להורג היו עבדים שהוקצו לעבודות ציבוריות (servus publicus), וסביר להניח שנבחרו לבצע מלאכה בזויה זו בזכות מיומנותם באומנויות הקרב, שכן חלקם היו חיילים לשעבר או ליסטים שבויי חרב. אחדים מהם הסתפקו בפעולה ידנית לחניקת הנדונים למוות ו/או לשבירת מפרקתם, אך המקורות מתקופת הרפובליקה ובעיקר מתקופת הקיסרות (שיובאו להלן) מלמדים שהעדיפו לעשות זאת באמצעות ה-laqueus. בתור אמצעי הוצאה להורג נזכר ה-laqueus פעם אחת בספרות הרפובליקה: אצל סלוסטיוס בתארו את שבירת המפרקת (laqueo gulam fregere) של שותפי הקשר של קטילינא (L. Sergius Catilina).⁶¹ קיקרו משתמש לעתים מזומנות בביטוי cervicem frangere לתיאור שבירת מפרקתם של הנדונים למוות בכלא, ביטוי הדומה לביטוי של סאלוסטיוס

⁵⁹ לשם תרגום המונח carnifex הועדף "מוציא להורג" על פני התרגום השכיח "תליין", כי הדעות חלוקות אם השיטה המודרנית של תלייה מגרדום הייתה אחת משיטות ההוצאה להורג המקובלות ברומא (ראו לעיל, הערה 55). להקצאת הקנסורים מקום מגורים מיוחד מחוץ לרומא עבור המוציאים להורג, כדי שלא ינשמו את האוויר שנושמים אזרחי רומא, ראו: Cic. Rab. Perd. 15. להחטאות של מוציאים להורג ראו: Quint. Decl. 1, 10.

⁶⁰ על ההשפלה מדבר ואלריוס מאקסימוס: (M. Claudii) Val. Max. 6, 3, 3: "corpus (M. Claudii) contumelia carceris et detestanda Gemoniarum scalarum nota foedavit" לעירום ראו להלן, הערה 89.

⁶¹ ראו: Sall. Cat. 55, 5. לציטוט המלא ראו להלן, הערה 100.

והוא זהה לביטוי של הוראטיוס בהשירים; אך כמו הוראטיוס (שם) הוא נמנע מהזכרת ה־laqueus.⁶² לעומת זאת הוא מזכיר לשמצה את ה־uncus (האנקול), שבאמצעותו – כך מתחוויר ממקורות מאוחרים יותר – גרר המוציא להורג את גופות קרבנותיו בלב רומא עד מדרגות הגמוניאיי, ומשם השליכון לטיבר או הביאון לאתר קבורה כלשהו ברומא.⁶³ אך דא עקא: מדברי קיקרו אי אפשר להסיק בוודאות אם כוונתו למורשע שהומת בהלקאה ובצליבה (כפי שסבור תאודור מומזן), או למורשע שהומת בכלא בכל צורה אחרת לרבות שבירת המפרקת בכלא.⁶⁴

ז. פרטי ריאליה בתיאור חניקה ושבירת המפרקת אצל סופרי הקיסרות

בטרם נפרט את העדויות המצומצמות (ולמעשה גם היחידות מתקופת הרפובליקה) של סאלוסטיוס וקיקרו בדבר שבירת המפרקת בכלא, נציין פרטים אחדים הקשורים בהמתה כזאת. הפרטים הללו אינם נזכרים בספרות של תקופת הרפובליקה ושל תקופת הפרינקיפט, אך טאקיטוס וסוֹטוֹניוס מזכירים אותם בתיאור שלטון טיבריוס, ראשון הקיסרים שנקט עונש זה. שיטת ענישה זו לא האריכה ימים, שהרי אחרי הקיסר גאיוס קאליגולא אין היא נזכרת יותר במקורות כשיטת הענשה ברומא עצמה.⁶⁵ אין ספק שהפרטים הללו משקפים גם

⁶² ראו להלן, עמ' 198 ואילך.

⁶³ ראו: Cic. Rab. Perd. 16: "nos a verberibus, ab unco, a crucis denique terrore neque res gestae neque acta aetas neque vestri honores vindicabunt?"; cf. Phil. 1, 5; Iuv. 10, 66: "unco ducitur Seianus spectandus"; Suet. Tib. 54 קרובים גם למקום ביצוע גזרי דין, בעיקר גזרי דין של צליבה: "שדה מרס" (Campus Martius) אחרי הכרעת הדין של אסיפת העם (comitia centuriata), וכן campus sceleratus ליד Porta Collina וליד Mons Esquilinus. לפירוט ראו: Mommsen, *Strafrecht* (above, n. 6), 913–914.

⁶⁴ להלקאה וצליבה ראו מומזן (שם), 914 הערה 1; Cic. Rab. Perd. 16.

⁶⁵ האזכור האחרון של עונש ה־laqueus מתוארך לזמן שלטונו של גאיוס קאליגולא. ראו: K. Latte, "Todesstrafe", *PW*, Suppl. 7 (1940), 1617; D.C. 59, 18 יותר של חניקה (strangulare) בפרובינקיה אפריקה ראו להלן, הערה 74.

את הנוהג הרפובליקני של ה־laqueus שנזכר אצל סאלוסטיוס,⁶⁶ ובהשלימם את ידיעותינו על הנוהג הזה בתקופת הרפובליקה הם נוגעים לענייננו. מנאום ההגנה בסנט של מארקוס לפידוס (M. Lepidus) על גאיוס לוטוריוס פריסקוס (G. Lutorius Priscus) מתחורר שבטרם הומת האזרח הרומי (בדרך כלל הדברים אמורים בסנטור או בנושא משרה אחר) באמצעות ה־laqueus בכלא (carcer), הוא עונה קשות בשיטות של עינוי עבדים (serviles cruciatus).⁶⁷ עם זאת ניכרת בהתנהגותו של טיבריוס הפכפכות, כהפככותו בתחומים רבים, ביחס לעונש ה־laqueus: מחד גיסא היה כנראה אחראי למדיניות ההוצאה להורג באופן הזה, והיא הגיעה לדרגת אכזריות קיצונית שנועדה כנראה גם להרתיע. כזה היה מקרהו של הפרש ויבולנוס אגריפא (Vibulenus Agrippa), שצווארו טולטל וזועזע ב־laqueus, כנראה עד להישברותו, אף על־פי שכבר נפח את נשמתו מחמת הרעל הקטלני שנטל כדי להתאבד בעת משפטו. הרי בעודו גוסס מיהרו הליקטורים להובילו לכלא (carcer).⁶⁸ המקרה המזעזע ביותר היה הוצאתם להורג של ילדי סיאנוס (Seianus) באמצעות ה־laqueus. יתירה מזו: בטרם חנק המוציא להורג (carnifex) את הילדה, אנס אותה כאשר ה־laqueus כרוך סביב צווארה.⁶⁹ לאחר מכן הושלכו גופות הילדים במורד מדרגות הגמוניאיי. מאידך גיסא התרברב טיבריוס אחרי התאבדות אגריפינה כלתו שהוא לא חנק (strangulare) אותה ב־laqueus ולא השליך אותה במורד

⁶⁶ בתקופת הקיסרות הייתה הנטייה להפוך את ההוצאה להורג להומניטרית יותר, ועל כן נמנעו מחניקה ב־laqueus. ראו: Ulpianus, *Dig.* 48, 19, 8, 1: "animadverti gladio oportet non securi vel telo vel fusti vel laqueo."

⁶⁷ ראו: Tac. *Ann.* 3, 50, 1.

⁶⁸ ראו: Tac. *Ann.* 6, 40, 1: "festinatis lictorum manibus in carcerem raptus est faucesque iam exanimis laqueo vexatae". Cf. Suet. *Tib.* 61.

⁶⁹ ראו: Tac. *Ann.* 5, 9: "a carnifice laqueum iuxta compressam; exin obliis faucibus id aetatis corpora in Gemonias abiecta" שיתת ההענשה של כל הבתולות: Suet. *Tib.* 61: "immaturae puellae, qui more tradito nefas esset virgines strangulari, vitatae prius a carnifice, dein strangulatae."

מדרגות הגמוניאיי.⁷⁰ גם את נרו (Nero), בנו של גרמניקוס (Germanicus), לא הוציא להורג ב־laqueus אלא 'רק' גרם להתאבדותו בשלחו אליו את המוציא להורג (carnifex) שיפחיד אותו ב־laqueus וב־uncus.⁷¹ במידע החשוב הזה שמוסרים טאקיטוס וסוֹטוֹניוס בדבר uncus, laqueus, Gemoniae scalae, ואשר בכוחו לזרוע אור גם על הנוהג הרפובליקני, מזדקרות לעין שתי עובדות: הימנעותם מן הביטוי frangere cervicem/gulam, השגור בפי סופרי הרפובליקה קיקרו וסאלוסטיוס לתיאור הוצאה להורג,⁷² והעדפתם להשתמש בפועל strangulare לתיאור פעולת ה־laqueus. אמנם הפועל strangulare (בדרך כלל בלא laqueus) נמצא בשימוש – אם כי במידה מועטה – גם בספרות של שלהי הרפובליקה הן לתיאור רצח הן לתיאור הוצאה להורג. למשל, קיקרו משתמש ב־strangulae לציון כללי של רצח אב (ומן ההקשר משתמעת חניקה בלבד בלא שבירת המפרקת), ומארקוס קייליוס רופוס (M. Caelius Rufus) נוקטו לציון רצח או הוצאה להורג בצפון איטליה.⁷³ ואולם השימוש בפועל הזה נרחב בהרבה בספרות של תקופת הקיסרות, ולא רק אצל טאקיטוס וסוֹטוֹניוס. פליניוס הצעיר משתמש בפועל (בלא laqueus) בסוף המאה הא' לסה"נ לתיאור הוצאתו להורג של פרש רומי בבית הסוהר בפרובינקיה אפריקה,⁷⁴ ובאותו פועל (בלא laqueus) משתמש גם ואלריוס מאקסימוס במחצית הראשונה של המאה הא' לסה"נ בספרו על הענשה פרטית

⁷⁰ Tac. Ann. 6, 25: "iactavitque quod non laqueo strangulata neque in Gemonias proiecta est"; Suet. Tib 53, 2: "imputavit etiam quod non laqueo strangulatam in Gemonias abiecerit."

⁷¹ Suet. Tib. 54: ראו:

⁷² לסאלוסטיוס וקיקרו ראו להלן, עמ' 190, 195, 198.

⁷³ ראו: Cic. Fam. 9, 22, 4; Cael. Fam. 8, 15, 2.

⁷⁴ מדובר במשפט עושק שערורייתי של נציב אפריקה, מאריוס פריסקוס (Marius Priscus), שהסתיים בהרשעתו בשנת 100 לסה"נ. ראו: Plin. Epist. 2, 11, 8: "erat enim fustibus caesus, damnatus in metallum, strangulatus in carcere" על נדירות ההוצאה להורג הזאת ראו גם: A.N. Sherwin-White, *The Letters of Pliny: A Historical and Social Commentary* (Oxford: Clarendon, 1985), 166: "This form of execution was rare in imperial times."

של שתי נשים שנאשמו בתקופת הרפובליקה ברצח בעליהן רמי המעלה.⁷⁵ הראיה החשובה ביותר לשימוש הרשמי הרווח בפועל *strangulare* לציון הוצאה להורג בחניקה ו/או בשבירת המפרקת בימי טיבריוס היא ה-*Fasti* של אוסטיה (Ostia) מן השנים 16–18 לסה"נ, ובהם חקוק STRANG, קיצורו של הפועל *strangulare*, לצד שמותיהם של אישים נושאי משרות.⁷⁶ אין לדעת אם הפועל בעדויות הללו מוסב גם על שבירת המפרקת נוסף על חניקה, והרי כאמור לעיל הסיכוי לשבירת המפרקת היה גדול יותר ככל שהידוק ה-*laqueus* היה חזק יותר. לעובדה ש-*strangulare* הוא הפועל המופיע ב-*Fasti* של אוסטיה הייתה בוודאי השפעה מכרעת על כך שטאקיטוס וסוטוניוס, בהסתמכם על מקורות רשמיים, העדיפו לאמץ את הנוסח הנקוט בהם ולא את הביטויים הרפובליקניים הריאליסטיים העזים (*cervicem/gulam/guttur frangere*) של קיקרו, סאלוסטיוס והוראטיוס.

ח. פעלים המוסבים על חניקה בלבד

strangulare אינו הפועל היחיד שאינו מסגיר את פרטי הריאליה של החניקה. שני נרדפיו, *suffocare* ו-*offocare*, וכן צירופים כגון *spiritum illidere*, *spiritum intercludere*, הם ביטויים כלליים ומוסבים כנראה על חניקה בלבד.⁷⁷ גם הפעלים הרבים ברומית המצריכים מושאים במשמע "צוואר" מוסבים כנראה על חניקה, ואינם מעידים על שבירת המפרקת. את הפעלים הללו אפשר

⁷⁵ ראו: Val. Max. 6, 3, 8 ("strangulatae sunt"); cf. Liv. Per. 48 ("necatae sunt"). שתי הנשים הועמדו לדין במסגרת *iudicium domesticum*, כלומר בית הדין של המשפחה (בדרך כלל בראשות ה-*pater familias*), מוסד שהתקיים בתקופת הרפובליקה הקדומה, לפני שהוקמו בתי הדין הפליליים הקבועים (*quaestiones perpetuae*). אחד מקורבנות הרצח, פוסטומיוס אלבינוס (Postumius Albinus), היה קונסול בשנת 242.

⁷⁶ ראו: CIL, 14, Supp. 4533. להמתה של רמי המעלה בכלא ראו: Mommsen, *Strafrecht* (above, n. 6), 930.

⁷⁷ למשל: Liv. 40, 24, 7: "spiritum intercludere"; cf. Val. Max 9, 12, 7; Cels. 2, 7, 27: "illidere spiritum".

לחלק חלוקה גסה לשלוש קבוצות:⁷⁸ (א) פעלים המציינים הצרה או חסימה;⁷⁹ (ב) פעלים שמשמעם קשירת הצוואר כדי חנק – קבוצת פעלים זו גדולה ומגוונת יותר; מרביתם מוסבים על התאבדות בחניקה, ומקצתם להובלת אדם למקום כלשהו כשהוא קשור בצווארו;⁸⁰ (ג) פעלים שמשמעת מהם הפעלת כוח רב יותר על הצוואר בעת החניקה.⁸¹ פועל נוסף, שאפשר לשייכו לקבוצה השלישית, הוא הפועל *rumpere*. אמנם הוא קרוב במשמעותו גם ל-*frangere*, נושא דיונונו, והוא מצטרף לעתים קרובות לשמות-עצם שפירושם "צוואר", אך הוא מוסב על הטלת מום או פגיעה כלשהי בצוואר, ולא על שבירת המפרקת הכרוכה בהכרח במוות.⁸²

⁷⁸ מיון הפעלים נעשה על-פי הנתונים המופיעים בערכים *collum*, *faux*, *gula*, *guttur* ב-*TLL*.

⁷⁹ הפעלים *artare* ו-*coartare* מושאם *faux* (ראו: *Sen. Epist.* 101, 3; *Val. Max.* 9, 12, 7); הפועל *angere*, ומושא *guttur* (ראו: *Verg. A.* 8, 260; *Sil.* 13, 584); הפועל *obtundere* ומושא *faux* (ראו: *Sil.* 4, 413); והפועל *intercludere* ומושא *faux* (ראו: *Sen. Epist.* 20, 70).

⁸⁰ השמות במשמע "צוואר" המצטרפים לפעלים האלה הם *collum*, *faux*, *gula*, *guttur* ואילו *cervix* נפקד מהם בניגוד למצופה. להלן הפעלים המצויים בערכים הללו המוסבים על "צוואר" על-פי ה-*TLL*: *ligare*, *innodare*, ו-*nectere* (מושאם: *guttur*); *innectere* (מושאם: *faux*); *praestringere* ו-*adstringere* (מושאם: *faux*); *interstringere* (מושאם: *gula*); *intorquere*, *obtorquere* ו-*retorquere* (המושא של *intorquere* הוא *faux*; ראו *Plin. Nat.* 7, 144. הפועל המורכב *contorquere*, שמושא *gula*, מוסב על קשירת אדם בצווארו וגרירתו לבית האסורים וייתכן שגם להוצאה להורג [ראו: *Cic. Ver.* 4, 24], ואילו *retorquere*, שמושא *cervix*, מוסב על הטיית הצוואר אחורנית, כנראה בקשירתו ובמשיכתו, אך לא כדי שבירת המפרקת [ראו: *Plin. Pan.* 34, 3]; *ligare* ו-*implicare* (מושאם: *collum*), וכן *velare* (מושאם: *gula*; ראו: *Pomp. Atell.* 98: "restis vilis est, velet gulam"). המדקדק *Nonius*, המקור לטור הזה, מציין שמשמעו של *velare* כאן כמשמעו של *ligare*.

⁸¹ הפועל *premere* (מושאיו: *collum* ו-*faux*); *interprimere*, *comprimere* ו-*opprimere* (מושאם: *faux*); *inlidere* (מושאם: *faux*); *oblidere* ו-*elidere* (מושאיהם: *collum* ו-*guttur*).

⁸² ראו לעיל, הערה 41.

ט. ייחודו של הביטוי הריאליסטי
laqueo gulam fregere אצל סאלוסטיוס

הביטויים והפעלים הנזכרים לעיל (אשר מושאיהם מציינים "צוואר", בין במובן ראשוני בין במובן מושאל, והם מצטרפים לפעלים הללו בלא שיטה נראית לעין) מוסבים על חניקה או פגיעה כלשהי בצוואר כתוצאה מהתאבדות, מחלה, תאונה ורצח, ובכל אלה אין שום רמיזה לשבירת המפרקת. לעומתם הפועל frangere בצירוף המושא "צוואר" הוא כאמור הביטוי המדויק היחיד המוסב על שבירת המפרקת (נוסף על חניקה) בהוצאה להורג בכלא, והמשמש את שני סופרי הרפובליקה, קיקרו וסאלוסטיוס.⁸³ אבל לביטוי של סאלוסטיוס laqueo gulam fregere, המוסב על הוצאתם להורג של הקושרים הקאטילינריים, יש ערך מוסף, משום שהוא "משקף בבהירות הגדולה ביותר את אופן ההוצאה להורג בשלהי הרפובליקה", כפי שקובע מקגאשין (McGushin), ובצדק, בפירושו למקום הזה במלחמת קאטילינא.⁸⁴ אלא שמקגאשין שוכח להזכיר שם שקיקרו מרבה להשתמש בביטוי הדומה cervicem frangere,⁸⁵ והוא מניח שם בטעות שביטוי של סאלוסטיוס מוסב רק על אחד משני אופני ההמתה: חסימת קנה הנשימה או שבירת המפרקת. אין הוא לוקח בחשבון את האפשרות השלישית, דהיינו ביצוע שתי הפעולות בעת ובעונה אחת. הרי הידוק חזק של ה-laqueus סביב הצוואר גרם בהכרח לא רק לשבירת המפרקת (frangere), אלא גם לחניקה בעת ובעונה אחת, כפי שאפשר להתרשם מהתבליט שעל גבי עמוד טראיאנוס. ביטוי של סאלוסטיוס ראוי לתשומת הלב מיוחדת בזכות אזכור ה-laqueus בתור אמצעי ההוצאה להורג, שאינו מופיע במקורות אחרים של שלהי הרפובליקה ושל הפרינקיפט, ואף לא במקורות המאוחרים הדנים בתקופה הזאת. לעומת

⁸³ בספרות הקיסרות הצירוף frangere עם "צוואר" נדיר למדי, והוא מוסב על נפילה או התאבדות: למעידה של נער אקרוטט ושבירת מפרקתו ראו: Petr. 54: "cervices fractas"; ללודר שהתאבד בשבירת מפרקתו בהכנסת ראשו לתוך גלגל של כרכרה נוסעת ראו: Sen. Epist. 70, 23: "donec cervicem circumactu rotae frangeret"; להתאבדותו של יוליוס קלסוס בשבירת המפרקת (Tac. Ann. 6, 14) ראו לעיל, הערה 56.

⁸⁴ ראו: Sall. Cat. 55, 5; P. McGushin, C. Sallustius Crispus: Bellum Catilinae – A Commentary (Leiden: Brill, 1977), 276. השוו להלן, הערה 100.

⁸⁵ ראו הדיון להלן, עמ' 198 ואילך.

זאת שכיחים במקורות הללו פעלי הריגה כלליים, כגון *necare*, ביטויים המציינים חניקה בלבד, או הביטוי המרמז *in Tullianum demittere* (להשליך ל-Newgate הרומי), דהיינו למרתף בית האסורים המרכזי ברומא, שבו הוציאו להורג את הנדונים למוות. ואם הפרטים הנוגעים לאופני ההמתה שבוצעו לעין כול – כגון צליבה, השלכת פושעים מהסלע הטארפאי (*saxum Tarpeium*), קבורת אדם חי במתחם סגור, העלאה על מוקד והשלכת פושעים לחיות טרף בזירה *(ad bestias)*⁸⁶ – נמסרו במקורות הרפובליקנים בצמצום ולעיתים אף ברמיזה, קל וחומר עונש שבירת המפרקת, שבוצע בבית הסוהר בחשאי.⁸⁷

כאמור, ההמתות בוצעו בכלא הקארקר (*Carcer*) ובייחוד במרתפו, הטוליאנוס (*Tullianum*), שהוסיף לקארקר על-פי המסורת המלך סרויוס טוליוס (*Servius Tullius*).⁸⁸ בית האסורים ניצב במרכז רומא (כדברי ליוויוס: "התנשא מעל הפורום"), ותושבי רומא – אזרחים, עבדים ונוכרים כאחד – בראותם את הגופות שהוצאו משם וראשיהן שמוטים, שיוו לנגד עיניהם מן הסתם כיצד שברו את מפרקת הנדונים. הגופות הושלכו עירומות לפני הקרקר ולאחר מכן נגררו במורד מדרגות הגמוניאיי והושלכו לטיבר.⁸⁹ עצם קרבתם של הקארקר

⁸⁶ ראו: Mommsen, *Strafrecht* (above, n. 6), 913–929. להימנעות הקדמונים ממסירת פרטים ריאליסטיים על הוצאה להורג ובייחוד על צליבה ראו: Hengel, *Crucifixion* (above, n. 55), 25.

⁸⁷ בלשונו של מומזן (שם), 929: *geheime Hinrichtung*. השוו: K. Latte, "Todesstrafe", *PW*, Supp. 7 (1940), 1617.

⁸⁸ ראו: Liv. 1, 33, 8: "carcer ad terrorem increscentis audaciae media urbe imminens"; *Var. L.* 5, 151; *Fest.* 490 L: "foro (ab Anco) aedificatur". אצל מן הממצאים הארכאולוגיים מתברר שהטוליאנוס לא נבנה לפני המאה הד'. ראו: I.A. Richmond & J. Delaine, "Tullianum", *OCD* (Oxford: Clarendon, 2003), 1558. F. Coarelli, "Carcer", in E.M. Steinby (ed.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae* (6 vols.; Rome: Quasar, 1993–2000), 1:236–237; G. Pisani Sartorio, "Lautumiae", *ibid.*, 3:186–187. הללו היו סמוכים לסלע הטארפאי שעל הקפיטול ולמדרגות הגמוניאיי, שהיו כנראה על הגבעה האוונטיני (Mons Aventinus), ומשם היו משליכים נדונים למוות אל מותם.

⁸⁹ להשלכת גופות לטיבר ממדרגות הגמוניאיי בימי טיבריוס ראו לעיל, הערות 69–70. כך נהגו גם בגופות הצלובים (ראו למשל: Sen. *Contr.* 8, 4). להשלכת הגופות בחזית בית האסורים

ושל הטוליאנוס לפורום, לבתי הדין ולמשכן הסנט (הקוריה, Curia), והמיידיות של ההוצאה להורג אחרי מתן גזר הדין – שהרי בתי הסוהר ברומא (והיו כנראה אחדים) שימשו בדרך כלל רק להחזקה קצרת מועד של המורשעים עד ערעורם בפני העם או עד הוצאתם להורג⁹⁰ – הילכו אימים על תושבי רומא.⁹¹

אמנם עונש המוות לאזרח רומי, ובייחוד לאזרח אמיד או בעל תפקיד ציבורי כלשהו, כבר לא היה שכיח במאה הא' כבעבר. הרי ה־*leges Porciae*, שנחקקו בתחילה המאה הב' (199 או 195), איפשרו ערעור (*provocatio*) לפני אסיפת העם,⁹² וה־*lex Cornelia de sicariis et veneficis* של סולא משנת 81 אפשר להמיר את דין המיתה בגלות. בהתערבות הטריבוניס הפלבאיים לא היו מחזיקים בדרך כלל את הנאשמים בבתי הסוהר עד מתן גזר הדין, ובמרווח הזמן שבין הרשעתם להכרזת גזר דינם (ולעתים אף לפני ההרשעה) התאפשר להם כמעט תמיד לעזוב את רומא לשטח שיפוט לא־רומי, שלא היה בהכרח בלתי נעים.⁹³ ואולם העדויות, המעטות אמנם, הפזורות בכתבי קיקרו, סאלוסטיוס וליוויס ובמקורות מתקופת הקיסרות הדנים בתקופת הרפובליקה, מצביעות

כשהן עירומות ראו: Liv. 38, 59, 10: "...ut in carcere inter fures nocturnos et latrones vir clarissimus includatur et in robore et tenebris exspiret, deinde nudus ante carcerem proiciatur."

⁹⁰ ראו: Dig. 48, 19, 8, 9: "carcer enim ad continendos homines non ad puniendos haberi debet" A.B. Bosworth & A. W. Lintott, "prison", in *OCD*, 1248. אבל במלחמה הפונית השנייה אנו שומעים על כליאה של שבויי חרב רבים מתושבי קמפניה ושל חיילי חניבעל בקארקר של רומא (ראו: Liv. 24, 19, 11). להסבת מקדש לבית אסורים זמני

ראו: Cic. *Phil.* 5, 18: "de templo carcerem fieri"

⁹¹ ראו למשל: Val. Max. 6, 9, 13: "in publicis uinculis spiritum deposuit (Q. Servilius Caepio), corpusque eius funestis carnificis manibus laceratum in scalis Gemoniis iacens magno cum horrore totius fori Romani conspectum est"; cf. 4, 7, 3

⁹² ל־*leges Porciae* ראו: W.B. Drummond, "lex", in *OCD*, 850; Cic. *Rep.* 2, 31, 54; A. Tyrrell, *Legal and Historical Commentary* (above, n. 55), 68–70; Rotondi, *Leges Publicae* (supra, n. 7), 268

⁹³ להערתו האירונית של מילו (T. Annus Milo), הכותב ממקום גלותו במאסיליה (Massilia, בימינו Marseille) שהוא נהנה הנאה מרובה מהמוליות המשובחות שם, ראו: E. Badian, "T. Annus Milo", in *OCD*, 100, עמ' 167, 173.

שבכל זאת בוצעו הוצאות להורג בבתי הסוהר, לא רק ברומא אלא גם בפרובינקיות, והעונש היה מלוה, כאמור לעיל, בהשפלה קשה.⁹⁴ יש לברר אפוא מה מעמד האישים שהוצאו להורג בכלא בחניקה ו/או בשבירת המפרקת, ואילו ביטויים מהביטויים הנזכרים לעיל (כגון *necare, strangulare* ו-*frangere gulam/cervicem/collum* אף בתוספת *laqueus*) משמשים לתיאור אירועים אלה, אירועים שהקורא של הוראטיוס בוודאי הכיר היטב ועל כן עוררו אצלו אסוציאציות לא נעימות למקרא רצח האב הנזכר בשיר אפודי ג.

י. המתת שבויי חרב בחניקה ו/או בשבירת המפרקת

עונש זה ננקט בראש וראשונה נגד מנהיגים שבויי חרב שהוצעדו במסע הטריומף כבולים לכרכרת המנצח לאורך הווייה סאקרה (*Via Sacra*). בשעה שהמנצח עלה לגבעת הקפיטול, אלה הורדו לטוליאנוס ושם הומתו.⁹⁵ ואולם מבין אלה רק על יוגורתא (*Iugurtha*) מסופר כי שברו את מפרקתו (*frangere colla*). הוראטיוס ובני דורו, שחזו במו עיניהם במסעי הניצחון הגדולים בחוצות רומא, ידעו אל נכון שהמוות שהיה צפוי למנהיגי האויבים הללו היה שבירת המפרקת, אך רק לוקאנוס אומר זאת במפורש כתשעים ושתיים שנים אחרי פרסום השירים האפודיים.⁹⁶ בזאת נבדל לוקאנוס מהמחברים השונים המתארים בקיצור נמרץ ובלשון כללית ועמומה את המתת יוגורתא ואת מה שקדם לה: יוגורתא נכבל, הובל בטריומף, נכלא, והוצא להורג. פלוטרך הוא היחיד המשרטט בצבעים חיים ובנעימה מוסרנית את סופו העגום, אך גם הוא נמנע מהבאת פרטי אופן המתתו: יוגורתא הושלך לתוך מים קפואים במרתף

⁹⁴ להצגה מסולפת של העובדות כאילו לא בוצעו הוצאות להורג ברומא במשך תקופה ארוכה

ראו: Cic. *Rab. Perd.* 13; D.H. 3, 22; Ogilvie, *Commentary* (above, n. 55), 116.

⁹⁵ ראו: Watson, *Commentary* (above, n. 1), 276–277 (*ad Hor. Epod.* 7, 7–8).

⁹⁶ ראו: Luc. 9, 600: "hunc (Catonem) ego per Syrtes Libyaeque extrema triumphum /

ducere maluerim, quam ter Capitolia curru / scandere Pompei, quam *frangere colla Iugurthae*". השירים האפודיים יצאו לאור בשנת 30 בקירוב, ואילו האפוס של לוקאנוס בשנת 62 או 63 לסה"נ. לתיאור הדורו של הטריומף לעומת הוצאתם להורג של מנהיגי

המנוצחים ראו: Cic. *Ver.* 5, 77.

(בלי ספק לטוליאנוס), אמר בחיך מריר שכה מקפיא הוא המרחץ הרומי, הורעב שישה ימים תמימים ובא על עונשו "כראוי לו".⁹⁷ מנהיג אחר שהוצא כך להורג בקארקר של רומא בשנת 128 היה אריסטוניקוס (Aristonicus), בנו הבלתי חוקי של אֶוּמֶנֶס (Eumenes) השני, מלך פרגאמון (Pergamon), לאחר שהסית למרד ומהומות באסיה הקטנה. את אופן המתתו מתארים באותה לשון בדיוק אֶוּטְרוֹפִּיוֹס ואֶוּרֹסִיוֹס (אורוסיוס בוודאי העתיק מאוטרופיוס או ששניהם השתמשו באותו מקור), והם משתמשים בפועל strangulare, ה'תקין פוליטית', שאין בו כדי להסגיר אם רק חנקו אותו או גם שברו את מפרקתו.⁹⁸ המתתו של ורקינגטוריקס (Vercingetorix) בבית הסוהר מתוארת בפעלים כלליים עוד יותר: ἀποκτείνειν, θανατοῦν.⁹⁹

יא. הוצאה להורג של נושאי משרות ציבוריות בחניקה ו/או בשבירת המפרקת

גם נושאי משרות ציבוריות הוצאו להורג באופן הזה בבית האסורים, בטוליאנוס ובקארקר, על-פי החלטת הסנט. כאמור, כתבי סלוסטיוס כוללים את ה-locus

⁹⁷ ראו: Plut. Mar. 12, 3-4; Liv. Per. 66: "Iugurtha... vinctus ab eo (Boccho) et Mario traditus est"; Val. Max. 6, 9, 6: "(C. Marius) claustris catenas Iugurthae manibus iniecit"; Vell. 2, 12, 1: "(C. Marius)... eum (Iugurtham) in triumpho duxit"; Flor. 1, 36: "Iugurtha deductus Sullae in manum traditur, tandemque opertum catenis Iugurtham in triumpho populus Romanus adspexit."

⁹⁸ ראו: Eutropius, 4, 20, 2 = Orosius, 5, 10, 2: "iussu senatus Romae in carcere strangulaus est". לא כל מנהיגי העמים המנוצחים הומתו בטוליאנוס: על פרסאוס (Perseus), מלך מוקדון שהובל בטריומף של איימיליוס פאולוס (L. Aemilius Paulus) בשנת 167, מסופר שמת בשבי חמש שנים לאחר מכן באלבה פוקנס (Alba Fucens), וניתנה לו האפשרות להתאבד בחרב או בתלייה (ראו: D. S. 31, 15).

⁹⁹ ראו: R. Engel, "Vercingetorix", in K. Ziegler & W. Sontheimer (eds.), *Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike* (5 vols.; München: Druckenmüller, 1964-75), 5:1187; D. C. 50, 41, 3: εὐθὺς ἐν δεσμοῖς ἔδεσε (Καῖσαρ) καὶ ἐς τὰ ἐπιβίγια μετὰ τοῦτο πέμψας ἀπέκτεινε. בהזכירו את מסעי הניצחון של יוליוס קיסר מספר דיו קסיוס שהוא חמל על ארסינואה (Arsinoe), אך את כל יתר מנהיגי אויביו ובהם ורקינגטוריקס הרג אחרי הטריומף: *ibid.* 43, 19, 4: ἄλλοι δὲ καὶ ὁ Οὐεργιγγετόριξ ἐθανατώθησαν.

classicus לתיאור "שבירת המפרקת" של סנטורים (קרי הקושרים הקאטילינריים) בטוליאנוס באמצעות laqueus בהוראתו של קיקרו, שפעל אומנם על פי צו חירום של הסנט (senatus consultum ultimum), אך בלא משפט ובלא מתן הזכות החוקית לערער בפני אספת העם. סאלוסטיוס מיטיב להמחיש בתיאורו התמציתי את זוועת ההוצאה להורג ואת מראהו המצמרר והמבחיל של הטוליאנוס בגלל העזובה, העלטה והצחנה שבו. אין ספק שהתיאור נטבע עמוקות בזיכרוננו של הקורא בן זמנו של הוראטיוס.¹⁰⁰

לעומת סאלוסטיוס, המתאר את האירועים בדיעבד ובאופן אובייקטיבי לכאורה, נמנע קיקרו בעיצומו של המשבר הקאטילינרי מלהשתמש בנאומיו נגד קאטילינא בביתוי cervicem frangere, הדומה לביטוי של סאלוסטיוס, ביטוי שהיה כה שגור בפיו בנסיבות אחרות.¹⁰¹ למשל, בנאום הקאטילינרי הרביעי, שנשא בסנט, נשמר מהשמעת הפרטים הריאליסטיים של אופן ההוצאה להורג בטוליאנוס של אחד מתומכי גאיוס גראקוס, פן יקומם עליו את הסנטורים (כגון יוליוס קיסר) שהתנגדו למיצוי הדין עם הקושרים הקאטילינריים. הרי הוצאה להורג של סנטור לא הייתה דבר של מה בכך בתקופת הרפובליקה.¹⁰² על

¹⁰⁰ ראו: Sall. Cat. 55, 1-6: "tres viros, quae supplicium postulabat, parare iubet (Cicero). ipse praesidiis dispositis Lentulum in carcerem deducit; idem fit ceteris per praetores. est in carcere locus, quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. eum muniunt undique parietes atque insuper camera lapideis fornicibus iuncta; sed incultu, tenebris, odore foeda atque terribilis eius facies est. in eum locum postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus praeceptum erat, *laqueo gulam frangere*. ita ille patricius ex gente clarissima Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitium vitae invenit. de Cethego, Statilio, Gabinio, Caepario eodem modo supplicium sumptum est" לתיאור אחר ורטורי יותר מן המאה הב' לסה"נ, הממחיש גם הוא את גורלם של הנדונים למוות המצפים בקארק לביצוע גזר הדין, ראו: Calpurnius Flaccus, Decl. 4.

¹⁰¹ ראו להלן, עמ' 198–201.

¹⁰² השוו: D. Stockton, *Cicero: A Political Biography* (London: Oxford University Press, 1971), 136: "miscreants, even if they were freeborn citizens, were summarily

כן הוא משתמש בפועל ה'מכובס' necare בהצדיקו את פעולתו של הקונסול אופימיוס (L. Opimius), שבנסיבות דומות לנסיבות הקשר של קאטילינא הורה בשנת 121 להוציא להורג בכלא את בנו של מארקוס פולוויוס פלאקוס (M. Fulvius Flaccus), אחד מתומכי גאיוס גראקכוס (C. Gracchus).¹⁰³ ואילו אורוסיוס מתאר באמצעות הפועל necare את המתתו של האב מארקוס פולוויוס פלאקוס.¹⁰⁴ בניגוד לקיקרו ולאורוסיוס, אפיאנוס אינו נרתע מתיאור אופן המתת שותפיו של גאיוס גראקכוס, והוא משתמש בפועל ἀποπνίγειν לתיאור חניקתם.¹⁰⁵

executed without any fuss being made... The respectable criminal was another matter, particularly if he was a senator."

103 ראו: Cic. Cat. 4, 6, 13: "...cum avum suum (M. Fulvium Flaccum) iussu consulis interfectum filiumque eius inpuberem legatum a patre missum in carcere necatum esse (L. Caesar) dixit" פלוטרך, המספר על אותו מקרה, משתמש בפועל הכללי עוד יותר ἀναιρεῖν. ראו: Plut. C. Gracchus, 16: ὁ δὲ Ὀπίμιος... τὸ μὲν μείρακιον ἀναιρεῖν ἐυθύς συνέλαβε καὶ παρέδωκε εἰς φυλακήν; 17: συλλάβοντες καὶ μετὰ τῆν μάχην ἀνέλκοντες; cf. Vell. Pat. 2, 72: "interimere" הקשר הקאטילינרי) נוקט גם ליוויס בתארו במילים necatae sunt את העונש הפרטית של שתי הנשים, Publicia ו-Licinia, שרצחו את בעליהן (Liv. Epit. 48), לעומת ואלריוס מאקסימוס, המתאר אותו מקרה במילים: strangulatae sunt (Val. Max. 3, 8, 6).

104 ראו: Oros. 5, 12, 9

105 ראו: App. B.C. 1, 26: καὶ τοὺς συμφρονήσαντας ὁ Ὀπίμιος συλλαβὼν ἐς τὴν προσέταξε ἀποπνίγειν ἐνέβαλέ τε καὶ ἀποπνίγειν. אין בטחון מוחלט שאכן כך המית את בנו הצעיר של פולוויוס פלאקוס, שכן אפיאנוס מספר שם שאפשר לצעיר לבחור את אופן המתתו. יש להניח ששימוש של אפיאנוס (שחי במאה ה'לסה"נ) בפועל ἀποπνίγειν מושפע משימוש של סוטוניוס וטקיטוס בפועל strangulare המקביל לו במשמעו (ראו לעיל, עמ' 187). אפיאנוס יכול היה להשתמש גם בפועל הנרדף ἀγχέειν, שכן שני הפעלים הללו מופיעים בכפיפה אחת כבר אצל אריסטופאנס (ראו: Ar. V. 1039). אין בידינו שום תיעוד על ביטוי יווני שווה-ערך לביטויים הרומיים הרפובליקניים של שבירת המפרקת כגון: cervicem/gulam frangere. אפיאנוס נמנע מלתרגם ליוונית תרגום מילולי של כל אחד משני רכיביו של הביטוי הרומי. אבל לו רצה בזה, היה יכול להשתמש בפעלים שעניינם שבירה והמתקשרים למושאים המציינים אברים גרמיים בגוף האדם, כגון: ἐπαγνύναι, συναγνύναι, καταγνύναι (הפעלים הללו מתקשרים למושאים κρανίον, κεφαλή, νῶτα; ראו: LSJ). לחלופין היה יכול להשתמש בפעלים אחרים המציינים שבירה, כגון: συντρίβειν, θραύειν, θρύπτειν, ולכל אחד מהפעלים הללו להוסיף אחד מן המושאים הפוטנציאליים

הקורא בן דורו של הוראטיוס נזכר מן הסתם גם באירועים קודמים בהרבה להמתת הקושרים הקאטילינריים שהוטל בהם עונש דומה בטוליאנוס על נושאי משרות ציבוריות על-פי צו הסנט. שני האירועים שהגיעו לידיעתנו אירעו בעיצומה של המלחמה הפונית השנייה, כאשר לצו הסנט היה תוקף מחייב ובטרם נחקקו ה-*leges Porciae* שהעניקו את זכות הערעור על גזר דין מוות בפני אסיפות העם. המקרה המתועד הקדום ביותר הוא מקרהו של מארקוס קלאודיוס (M. Claudius), שחתם ברית שלום מחפירה עם תושבי קורסיקה בשנת 236, והסנט ציווה להוציאו להורג (*necari iussit*). המקור לידיעה הזאת הוא ואלריוס מאקסימוס, שחי במחצית הראשונה של המאה הא' לסה"נ, וכמו סוטרניוס וטאקיטוס הוא בורר את מילותיו: אין הוא מזכיר את הטוליאנוס הנודע לשמצה – אף על-פי שברור שהושלך לשם, שהרי גופתו הושלכה לטיבר במורד מדרגות הגמוניאיי – אלא את כלא הקארקר ואת ה-*publica custodia*. גם הפועל הכללי וה'תקין פוליטית' *necare* שהוא משתמש בו בולט בחיזורו לעומת ביטוי העז של סאלוסטיוס (*laqueo gulam fregere*) או של קיקרו (*cervicem frangere*) – שהשתמש בו כשלא היה נתון בעיצומו של המשבר הקאטילינרי). המקרה הקדום השני נזכר אצל ליוויס, המספר בהרחבה – אך מתוך הימנעות מפרטים ריאליסטיים ונוקבים בסגנונם של הסופרים הרפובליקניים – על מקרהו של קווינטוס פלמיניוס (Quintus Pleminius), הלגאט של סקיפיו אפריקאנוס הבכור, שהתעלל בשנת 205 בתושבי לוקרי (Locri) שבחבל הארץ ברוטיום (Bruttium), ואף שדד שם את מקדש פרוסרפינה (Proserpina). סקיפיו הורה לחקור את העניין ובכל זאת השאירו בלוקרי. פלמיניוס רצח עתה בפעולת נקם שני טריבוני צבאיים שניסו קודם למנוע את מעשי הנבלה שלו, וכן את התושבים שקבלו עליו בפני סקיפיו. נציגי לוקרי התלוננו בסנט, אשר שיגר שליחים לבחון את אמיתות התלונות.¹⁰⁶ לפי אחת הגרסאות (המקובלת על ליוויס) פלמיניוס נשלח לרומא, ובשנת 194 בשבתו בבית הסוהר שכנע את חבריו להצית את העיר בעת ובעונה אחת במקומות אחדים, כדי שיוכל להימלט

הרבים שעניינם צוואר (גם במובן מושאל), כגון: *τράχηλος*, *κλείς*, *σφόνδυλος*, *λαιμός*, *ίνιον*, *σύριγξ*, *φάρυγξ*, *λάρυγξ*, *δειρή*, *στόμαχος*, *βρόγχος*, *οἰσοφάγος*. אך כאמור הוא מעדיף את הסגנון העובדתי ה'ממלכתי', שאינו מסגיר את הפרטים הריאליסטיים של אופן ההמתה.

¹⁰⁶ ראו: Liv. 29, 20, 11

במהומה שתיווצר. אלא שמזימתו נתגלתה בעוד מועד, והוא הושלך ל"תחתית הכלא" (כלומר לטוליאנוס) והוצא להורג.¹⁰⁷ לשלושת התיאורים הללו – של קיקרו (בעת הקשר הקאטילינרי), של ואלריוס מאקסימוס ושל ליוויס – משותף השימוש בפועל הכללי *necare* (כל אחד מטעמיו הוא), וזאת לעומת תיאורו של סאלוסטיוס. אך על-פי עדויות מסייעות ברור שהפועל הזה אינו אלא לשון נקייה המוסבת על חניקה ו/או על שבירת המפרקת בתיאור ההוצאה להורג בבית הסוהר ברומא על-פי החלטת הסנט.

יב. *cervices frangere* בפי קיקרו

בנאומי הקטרוג ובנאומי הראווה הפוליטיים שלו, הן לפני הקשר הקאטילינרי הן אחריו, לא נרתע קיקרו מחירות לשון (*libera lingua*), שגם תעלה לו בחייו. אך בעיצומו של המשבר, כפי שראינו, הוא בורר את מילותיו, בדומה לסופרי תקופת הפרינקיפט, כגון ליוויס, וסופרי תקופת הקיסרות.¹⁰⁸ למעשה הוא מאופק בדבריו בשעת המשבר אף מסווטוניוס ומטאקיטוס, שהרי אלה מוסיפים על *necare* ומפרטים ב־*strangulare* את אופן ההמתה (אך כאמור אין הם משתמשים ב־*frangere cervicem/gulam*).

חירות לשונו מתגלה במלוא עוזה בתקפו את יריביו, משום שלדבריו כלאו ו"שברו את מפרקתם" של אזרחים רומיים חפים מפשע. לראשונה מצוי הביטוי בנאום הקטרוג הנודע נגד הפרופריטור גאיוס ורס (*C. Verres*), שנאשם בעושק הפרובינקיה סיציליה (*de repetundis*). קיקרו מבהיר כי כאשר שימש ורס אב בית הדין, לשום נאשם או עד לא היה סיכוי כלשהו למשפט צדק, שהרי אם התלונן על ורס, היה זה מצווה על שבירת מפרקתו (*praetorem tu accuses?*) "את הפרייטור תעז להאשים!?" "שברו את מפרקתו!"¹⁰⁹. הביטוי מופיע באותו נאום חמישי נגד ורס, המתאר כיצד ורס הוציא להורג המוני אזרחים רומיים בכלא ששכן בלב מחצבות סיציליה. מתוך שחמד את

¹⁰⁷ ראו: Liv. 29, 21, 1: "Pleminius in inferiorem demissus carcerem est necatusque"

¹⁰⁸ בדיקה ב־*TLL* מובילה למסקנה המעניינת שגם כל המשוררים האוגוסטיים, למעט הוראטיוס, נמנעים מלדבר על "שבירת מפרקת" בכל הקשר שהוא ובכלל זה בהקשר של הוצאה להורג.

¹⁰⁹ ראו: Cic. Ver. 5, 110

רכושם של סוחרים רומיים רבים שסחרו בסיציליה, טפל עליהם ורס עלילת שווא כאילו היו חייליו המורדים של סֶרְטוֹרְיוֹס (Sertorius), ובלא כל משפט – כדרכו בכל התנהלותו כפרופרייטור (השוו שם, סעיפים 71, 113, 136, 145–149) – הובילם למחצבות, הוציאם להורג בשבירת מפרקתם בבית הסוהר, וגזל את רכושם. תיאורו הרטורי של קיקרו מצטיין בחזרות ובגיוון של מונחים המוסבים על ההוצאה להורג. פעם הוא מתארה בפירוט (שם, 147: *cervices in carcere* *frangebantur indignissime civium Romanorum* "את מפרקתם של אזרחים רומים שברו בכלא באופן שערורייתי") ופעם באופן כללי אך בנעימה סרקסטית: *supplicio adfecti ac necati sunt*, "הם באו על עונשם והוצאו להורג". קיקרו מבהיר שמילים אלה הן תרגום הביטוי הלקוני הסיציליאני *ἐξδικαιώθησαν*, שהסיציליאנים רשמו ביוונית בספרי בית הסוהר (שם, 148). פשעי ורס מומחשים גם באמצעות התמונה הקשה של ערימות גופות האזרחים הרומים בכלא המחצבות.¹¹⁰ בסיכום הקטע חוזר קיקרו לשפה הכללית.¹¹¹

קורבן נוסף של שבירת מפרקת, על-פי עדותו של קיקרו, היה גאיוס טֶרְבּוֹנְיוֹס (C. Trebonius), אחד מרוצחי יוליוס קיסר, ששימש פרוקונסול של הפרובינקיה אסיה בשנת 44. קיקרו מאשים בזאת את דולאבֶּלָא (P. Cornelius Dolabella), חתנו־לשעבר של קיקרו ותומכו בהווה של מארקוס אנטוניוס). אחרי ההתנקשות בחיי יוליוס קיסר עלה דולאבֶּלָא בתור קונסול על אסיה, ונישל את טרבוניוס מתפקידו באכזריות אין קץ. הוא העמידו לדין בסמירנה (Smyrna), גידף ועינה אותו, שבר את מפרקתו, כרת את ראשו וציווה לשאתו על מוט, ולבסוף השליך לים את גופתו כרותת הראש והמחוללת.¹¹²

¹¹⁰ שם, 148: *videtis civis Romanos gregatim coniectos in lautumias, videtis indignissimo in loco coacervatam multitudinem vestrorum civium.*

¹¹¹ שם, 149: *in vincla mercatores esse coniectos et in vinclis civis Romanos necatos esse arguo.*

¹¹² ראו: Cic. Phil. 11, 5: "cum verborum contumeliis optimum virum incesto ore lacerasset, tum verberibus ac tormentis quaestionem habuit pecuniae publicae, idque per biduum post *cervicibus fractis* caput abscidit, idque adfixum gestari iussit in pilo; reliquum corpus tractum atque laniatum abiecit in mare."

הביטוי *frangere cervices* מצוי גם בהתקפתו הארסית של קיקרו נגד פובליוס ואטיניוס (P. Vatinius) בשנת 54. קיקרו האשים אותו בשבירת מפרקתו של לוקיוס וֶטִיוס (P. Vettius), "המלשין" (index), שחשף כנראה קשר רחב היקף של האופטימיטים נגד גנייאוס פומפיוס. נסיבות המתתו בכלא עלומות, ואין לדעת אם הדברים אמורים בהריגה בריונית בלא משפט, או בהעמדה לדין שבסופה הושגה הרשעה מבלי שוואטיניוס איפשר לוֹטִיוס לערער בפני אסיפת העם.¹¹³ ייתכן שמדבריו אלה של קיקרו וכן מעדויות נוספות (גם אם מרומזות) אפשר להסיק שבכלא הרומי הוצאו להורג אזרחים רומיים רבים בהרבה ממה שמקובל לחשוב, וזאת למרות הסעד החוקי שעמד לרשותם באמצעות ה־*leges Porciae* וה־*lex Cornelia de sicariis et veneficis*, חוקים שאפשרו לנדונים למוות לערער בפני העם ולהמיר בגלות את גזר דין המוות.¹¹⁴ מן האמור לעיל עולה ששימושו של קיקרו פעם בפועל הכללי *necare* ופעמים רבות יותר בביטוי הריאליסטי *cervicem frangere* אינו מצביע על הבדלי משמעות ביניהם: מהעדות המסייעת מתחוויר שהן הפועל הן הביטוי מוסבים על חניקה אלימה שתוצאתה שבירת המפרקת. אך *cervicem frangere* ממחיש את גודל האלימות הנפשעת של יריביו (ורס, דולאבלא וואטיניוס) נגד אזרחים רומיים. לעומת קיקרו, סאלוסטיוס ממחיש בביטוי *gulam frangere* את הניגוד המשווע בין רום מעמדם של הסנטורים לבין מותם המשפיל (ניגוד שסאלוסטיוס מציין במפורש בקטע המצוטט לעיל), כמוות שהיה מנת חלקם של שבויי חרב, רוצחים, גנבים ושודדים. ייתכן שהמילה *gula* – המייצגת משלב נמוך של השפה,¹¹⁵ ומוסבת לעתים קרובות על גרגרנות וחמדנות¹¹⁶ –

¹¹³ ראו: Cic. Vat. 10, 26: "fregerisne in carcere cervices ipsi illi Vettio, ne quod indicium corrupti indici exstaret eiusque sceleris in te ipsum quaestio flagitaretur?" עיינו:

E. Gruen, *The Last Generation of the Roman Republic* (Berkeley: University of California Press, 1974), 95–96, 286

¹¹⁴ ראו לעיל, עמ' 167, 173, 192. לפושעים כגון רוצחים (sicarii), שודדים (latrones) וגנבי לילה (fures nocturni), הכלואים בבתי האסורים של רומא, ראו: Cic. Sest. 78; Cato, *Orat.* 221; Liv. 38, 59, 10

¹¹⁵ ראו למשל: Pomp. Atell. 98; Plaut. *Aul.* 659

¹¹⁶ השוו: Hor. *Ep.* 1, 6, 57; Sen. *Ep.* 89, 22; Tac. *Hist.* 2, 3; Iuv. 1, 140

מרמזת גם לחמדנות הקושרים הקאטילינריים, ואולי גם לדעתו של סאלוסטיוס עצמו על הצדק שבעונשם זה.

יג. מדוע דווקא *guttur fregerit* בשיר אפודי ג?

ייתכן שאת השראתו לשימוש ב-*guttur fregerit* בשיר אפודי ג לשם השגת אפקט הומוריסטי קיבל הוראטיוס מקיקרו וסאלוסטיוס.¹¹⁷ הרי אילו רצה לתאר 'רק' את חניקת האב הזקן, יכול היה להשתמש באחד מפעלי החניקה הנזכרים לעיל,¹¹⁸ ובהתחשב במגבלות המשקל יכול היה להמיר את *fregerit* באחד מן הפעלים *presserit, ruperit, anxerit*. למותר לומר שאם נרחיק לכת בהיפותזות האידיאליות, ונשווה לנגד עינינו מה היו האפשרויות שניצבו לפניו אילו רצה לתאר רק חניקה, הוא גם יכול היה לבטא את הרעיון בבחירות מילים אחרות, ובהתחשב במגבלות המשקל להשתמש בפועל אחד בלבד המציין חניקה (בלא תוספת של שמות שעניינם "צוואר"), כגון הפעלים *suffocare, strangulare*, תוספת של שמות שמוצאם בנעימתו המבודחת הכללית של השיר, דווקא *frangere, offocare*. ואולם בנעימתו המבודחת הכללית של השיר, דווקא *frangere*, היוצר מתח ניגודים גדול יותר בינו לבין העונש המגוחך, הולם יותר מפעלי החניקה הללו.

בבואנו לדון ב-*guttur* יש לשאול מה היו השיקולים המשוערים לבחירה דווקא במונח זה, שאינו מתועד בספרות הקודמת לשירתו של הוראטיוס בתפקיד מושא של פעלי החניקה.¹¹⁹ הרי להלכה היה הוראטיוס יכול להשתמש בשמות העצם *gula, faux, cervix, collum*, המתועדים בתור מושאיהם של הפעלים הללו. ואולם בחינת תכונותיהם הפרוסודיות של השמות הללו מוליכה למסקנה שרק *collum* מתאים לשילובו בדימטר הימבי במיקום של *guttur*.¹²⁰

¹¹⁷ מלחמת קאטילינא ראה אור בשנים 44–35, כלומר לפני פרסום השירים האפודיים, ואילו נאומיו של קיקרו, שנרצח בשנת 43, היו מוכרים לכל בר בי רב עוד בימי חייו.

¹¹⁸ ראו לעיל, עמ' 188.

¹¹⁹ אבל הוא מופיע בספרות הקיסרות, כנראה בהשפעת הוראטיוס: (Luc. 2, 154 (above, n. 41).

¹²⁰ המונח *gula*, הקרוב אמנם במובנו ל-*guttur*, אינו מתאים בגלל ה-*u* הקצרה, שאינה מתאימה למיקום הזה בדימטר הימבי. *faux* או *fauces* (שלצירופו עם *frangere* אין תיעוד, אך הוא שכיח ביותר בצירופיו עם פעלי חניקה) היה מחייב את שינוי *senile* ל-*senilem* (או ל-*seniles*) והיה גורם להארכת התנועה בהברה השלישית – הקצרה בהכרח – של הדימטר

נשאלת אפוא השאלה מדוע לא בחר בו, או מדוע לא חיבר טור שונה במקצת, בכל זאת עם cervix אך בלא המפסק הנהוג,¹²¹ למשל senis cervic(em) eliserit (ויש להוסיף כמובן venia Horatii). התשובה היא ללא ספק ש־guttur, ולא collum, הולם מבחינה תמטית, שהרי נלווים לו משמעי לוואי של אכילה, שהיא המוטיב המרכזי של השיר (guttur [טו' 2] מתקשר היטב עם edit שבתחילת טו' 3).¹²² הצירוף guttur fregerit הוא ההולם ביותר, גם משום שהוא יוצר מצלול אונומטופאי חזק יותר משהיה מושג אילו צורף לשמות העצם האחרים (לו הותאם מבחינה פרוסודית או לו שונה סידור המילים), שהרי המצלול הקשה ממחיש את רציצת מפרקתו של האב הישיש.¹²³

יד. הרמז ל־Cic. Scaur. 10

אם הוראטיוס ציפה שקוראיו יחשבו על שיטה שבאמצעותה יוכל רוצח האב, ה-parricida, ההיפותטי משיר אפודי ג להסוות את עקבות פשעו¹²⁴ כדי לחמוק מעונש ה"שק", אפשר שציפה שיהרהרו בשיטה שנקט בן בליעל אחד מסרדיניה ושמם אריס (Aris), שהטיל על עבדו המשוחרר לחנוק למוות באצבעותיו את פטרוניתו הקשישה ולאחר מכן לתלותה כדי להסוות את הפשע כאילו מדובר בהתאבדותה. יש לזכור שעל־פי ה־*lex Pompeia de parricidiis* גם רצח פטרונית הוגדר parricidium.¹²⁵ את הסיפור מספר קיקרו בהומור מקברי, המזכיר במידה רבה את ההומור של שיר אפודי ג ושל שלושת השירים האחרים שנדונו לעיל, ואפשר שקוראיו המשכילים של הוראטיוס, שהיטיבו להכיר את הנאום להגנתו

הימבי. cervix אינו מתאים משני טעמים: ראשית, גם הוא היה מחייב את שינויו ל־senilem, ושנית, גם האקזטיב cervicem (השוו השירים, ב 13, 6) היה מוסיף הברה ארוכה ומיותרת.

¹²¹ 10% בקירוב מכלל הדימטרים בשירים האפודיים הם ללא מפסק.

¹²² המילה collum משמעה "צוואר", בלא כל התייחסות לאיבריו הפנימיים. מבחינה זו הוא

הקרוב ביותר ל־cervix. ראו: TLL, vol. iii, fasc. vi-ix, "collum", 1658–1663.

¹²³ השוו: Varro, LL (ed. Goetz & Schoell; Amsterdam, 1964), fragmenta, p. 239: "lene

est auribus cum dicimus 'voluptas', asperum cum dicimus 'crux'... ipsius verbi asperitas cum doloris quem crux efficit asperitate concordet."

¹²⁴ ולא בשיטת הרעל ה"שקט", שסקיווא הבזבזן האיטר רוצח בו את אמו (ראו לעיל, עמ' 179).

¹²⁵ ראו לעיל, הערה 40.

של סקאורוס (Scaurus) מאת קיקרו, אכן הפליגו במסע האסוציאציות הווירטואלי גם לכיוון הזה.¹²⁶ כך הייתה מצטיירת תמונה עגומה של בן המבצע את כל הפשעים הנתעבים ביותר: הוא רוצח באלימות את אביו הבא בימים ומנסה להעלים את עקבות הרצח. ואם בציון ישישותו של האב (senile guttur) נרמז שהבן מחיש את מותו של אביו, כי מאס (כמו סקיווא) בהמתנה הארוכה לקבלת הירושה, הרי הבן "רוצח וגם יורש".¹²⁷

סיכום

מסכת האסוציאציות המקבריות שנזכרו לעיל היא מורכבת ורבת פנים, אך באופן כללי – ולא דווקא בסדר הופעתן לעיל – אפשר למיין לשתי קבוצות כדלהלן: (א) אסוציאציות של הוצאה להורג, האחת באמצעות ה"שק" בגין parricidium, והשנייה באמצעות שבירת המפרקת (ו/או חניקה) בטוליאנוס, שהייתה מנת חלקם של שבויי חרב, של נושאי משרות ציבוריות ושל אנשים פרטיים. (ב) אסוציאציות של parricidium ושל דרכים להעלמתו, כנזכר בשיר אחר של הוראטיוס ובנאום של קיקרו. באמצעות האסוציאציות האפשריות הללו (והסתעפויות משנה שלהן) מעמיד הוראטיוס בשלושת טורי הפתיחה של שיר אפודי ג את הניגוד הגדול ביותר בין גודל פשעו של רוצח האב ובין העונש הצפוי בגינו, וכך גם מעצים את האפקט ההומוריסטי.

¹²⁶ Cic. *Scaur.* 10: "Arinem istum testem... proficiscentem Romam negotium **ראו:** dedisse liberto ut illi aniculae non ille quidem vim adferret—neque enim erat rectum patronae—sed collum digitulis duobus obluderet, resticula cingeret, ut illa perisse suspendio putaretur" לקבורתו של אימיליוס פאולוס כשראשו מכוסה, וכך מוסתרות הראיות לחניקתו למוות **ראו:** Vell. 2, 4, 5: "in lectulo repertus est mortuus, ita ut quaedam elisarum faucium in cervice reperirentur notae. de tanti viri morte nulla habita est quaestio eiusque corpus velato capite elatum est." ¹²⁷ **ראו:** Watson, *Commentary* (above, n. 1), 131: "Horace may have in mind the unnatural son who grows tired of waiting for his inheritance."

BLACK HUMOR IN HORACE'S *THIRD EPODE*

Rachel Birnbaum

The present study deals with the black humor manifest in the three opening lines of Horace's *Third Epode*, humor generated by the incongruity of the conditional breaking of the aged father's neck (*guttur fregerit*) with the preposterous penalty-curse of eating garlic wished upon the unnatural son. The equivalent translation שבר מפרקת is offered for Horace's *guttur fregerit* in accord with its denotation. However, as the humorous effect is attained not so much by the denotation of the phrase as by its numerous connotations, the main bulk of the present study is dedicated to their examination: first, to the review of the actual penalty for *parricidium*, the *culleus*, as set against its historical and legal background; secondly, to the scrutiny of *guttur frangere* and kindred phrases used in republican and imperial literary texts dealing with *parricidium* as well as with the public execution of Roman citizens and provincials. Horace's *guttur frangere* gains a humorous macabre force by its association with the actual execution in the *Tullianum* of notorious prisoners of war as well as Roman senators and *legati* who were proclaimed *hostes rei publicae*. Descriptions of such executions are those of Sallust and Cicero, the former using the phrase *laqueo gulam fringere* in his terse and uncanny account of the public execution of the Catilinarian conspirators, and the latter the phrase *cervices frangere* pertaining to the arbitrary execution of innocent Roman citizens both in Rome and the provinces.

A considerable portion of the study is dedicated to a discussion of Horace's assumed reasons for his choosing to mention *manus* in the *Third Epode* rather than the *laqueus*, the indispensable means of breaking one's neck as discernible in a relief on Trajan's column and validated by modern specialists. Horace's bold republican phrase *guttur frangere* is set against the equivocal verbs, *strangulare* and *necare* frequently used by the imperial writers Tacitus, Suetonius and Valerius Maximus, their use of *strangulare* being undoubtedly affected by the official language as manifest in the *Fasti* of Ostia in the time of Tiberius' reign.

All these multifarious connotations and allusions constituting only a fraction of a host of associations, with which Horace's contemporary readers must have been familiar, presumably heightened the hilarious tone of Horace's *Third Epode*.